**İSLAM ÖNCESİ TÜRK İNANCINA AİT BAZI UYGULAMALARIN ON
DOKUZUNCU YÜZYIL TÜRKİSTAN SEYAHATNAMELERİNE YANSIMALARI****Engin GÜNGÖR*****Özet**

İlim dünyası tarafından Avrasya olarak isimlendirilen ve başta Orta Asya olmak üzere Kafkaslar, Karadeniz'in kuzeyi ve Macar ovalarını içine alan oldukça geniş coğrafyada eski çağlardan itibaren varlık göstermiş olan Türkler çoğu zaman benliklerini koruyarak inşa etmiş oldukları kültürleri ile dünyanın kadim milletleri arasında yer almayı başarmışlardır. Çoğu araştırmacıya göre Türklüğün merkezi konumunda olan ve birçok tarihi kaynakta adı Türkistan olarak zikredilen Orta Asya ise tarihin her döneminde bu kadim kültürün yaşatıldığı önemli coğrafyalardan olmuştur. Buradaki varlıkları kimi araştırmacılara göre MÖ 2500 kimilerine göre ise MÖ 4000'e kadar uzanan Türkler, ilk inanç sistemleri içerisinde yer alan uygulamaları İslamiyet'in kabulünden sonra da Türk halk inancı adı altında yaşatmaya devam etmişlerdir. İşte bu çalışmada bahsi geçen Türk inanç sistemindeki eski Türk dini yani Gök Tanrı dininin, Şamanizm'in, Atalar kültürünün, Tabiat kuvvetlerinin ve diğer bazı inanışların XIX. yüzyılda Türkistan'ı ziyaret eden seyyahların yazdığı seyahatnamelerde ya özgün hali ile ya da biraz farklılaşarak yer aldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gök Tanrı, Şamanizm, Atalar Kültü, Tabiat Kültü, Örf, Ahiret, Fal, Seyahatname.

**REFLECTIONS OF SOME PRACTICES OF PRE-ISLAMIC TURKISH BELIEF
ON TURKESTAN TRAVELING IN TURKEY IN THE NINETEEN CENTURY****Abstract**

Turks have existed in the geography named as Eurasia by the scientific world since ancient times. The Eurasia is a very large area including Central Asia, Caucasus, The north of the Black Sea and the Hungarian plains. Turks built their own culture by preserving their identity and existed among the ancient nations of the world. Central Asia, which is the center of Turkish according to many researchers and whose name is mentioned as Turkestan in many historical sources, has been one of the important geographies where this ancient culture was lived in every period of history. The Turks, whose presence here goes back to 2500 BC or 4000 BC according to some researchers, They continued to practice of the first belief systems under the name of "Turkish folk belief" after the adoption of Islam. In this study were examined; The old Turkish religion, Shamanism, Ancestors cult, belief in the forces of nature and some other beliefs in the Turkish belief system and This beliefs has been determined on the travel books written by travelers who visited Turkestan in

* Dr. ezgungormez@hotmail.com

nineteenth century. These beliefs were included in travel books either in their original form or with a little differentiation.

Key Words: Shamanism, Cult of Ancestors, Cult of Nature, Custom, Hereafter, Fortune, Travel Book.

Giriş

En eski çağlardan itibaren Orta Asya'nın bozkırlarında meydana çıkarak birçok inanış, mistik yapı ve geleneksel uygulamayı içerisinde barındıran zengin Türk kültürü tarihin farklı safhalarında ve dünyanın birçok coğrafyasında bu zengin birikimi ile varlığını korumayı başarabilmiştir. Orta Avrupa'nın Danube ovalarından başlayarak Asya'nın doğusundaki Mançurya'ya kadar uzanan ve tarihi vesikalarda Avrasya bozkırları¹ olarak isimlendirilen geniş coğrafyada etkileşime girmiş olduğu diğer kültürler vasıtasıyla zenginliğini artıran Türk kültürü İslamiyet'le tanışmasından hemen sonra da kendi köklerinden kopup ayrılmamıştır. Eski inançlarının önemli bir kısmını oluşturan Gök Tanrı dini, daha çok sihrî ve mistik bir yapı olan Şamanizm, Atalar kültü ve Tabiat kuvvetleri gibi inanışlara ait uygulamaları ya olduğu gibi ya da biraz farklılaştırarak yeni inançları içerisinde yaşatan Türkler kültürlerine ait bu uygulamaları kuşaktan kuşağa aktarmışlardır. Nitekim Türk halk inanışları içerisinde var olan ve muhakkak eski inançlar ile ilişkili olduğu bilinen bu uygulamalar on dokuzuncu yüzyılda Türkistan'ı ziyaret eden seyyahların yazdığı eserlere de yansımıştır.

Türkmenlerin “*İrim*” dediği ve anlam olarak geçmişten gelen örf, adet ya da herhangi bir şeye inanmayı ifade eden bu halk inanışları, içinde yaşadığı toplumun o anki dini ile alakalı olmasa da kesinlikle tarihi temellere dayanmaktadır. Bu halk inanışlarını adet ya da gelenekle iç içe kabul eden Türkmenler ayrıca onları sosyal düzenin temel unsuru olarak da görmüşlerdir.² Bu bağlamda düşünüldüğünde geçmişten gelen derin bir kültürün ve tecrübenin izlerini taşıyarak ve bir sosyal kontrol mekanizması olarak toplumu düzene sokup, çeşitli olay ve durumlar karşısında tedbir almak gibi özelliklere sahip olan bu halk inanışlarının en önemli özelliklerinden biri de milli olmasıdır. Bu denli önemli vasıflara sahip olmasının yanında yüzlerce konuyu ihtiva eden zenginliğiyle oldukça geniş bir alanı kaplayan halk inanışları³ genelde meçhuliyet üzerine inşa edilmiştir. Zamanla inanç ögesini oluşturan asıl etkenler (din, adet, gelenek vs) unutulmuş ama onun bıraktığı izler kendisini inanç olarak toplumun bünyesinde korumaya devam etmiştir.⁴

İslam dini ile alakası olmadığı halde din ile alakalıymış gibi yaşatılan bu âdet ve geleneklerde eski yerli dinlerin kalıntıları olmakla beraber çoğu Orta Asya

¹ V. M. Masson – Timothy Taylor, “Special Section Soviet Archaeology in the Steppe Zone”, *Antiquity*, 63(241), 1980, s. 779-780.

² Ahmet Gökçimen, “Türkmen İrımları (Halk İnanışları) ve İşlevleri”, *Milli Folklor Dergisi*, Sayı 87, İstanbul, 2010, s. 149.

³ Hikmet Tanyu, “Dini Folklor Veya Dini-Manevi Halk İnançlarının Çeşit Ve Mahiyeti Üzerinde Bir Araştırma”, *A.Ü.İ.F.D.*, Cilt XX111, Ankara, 1980, s.125-126.

⁴ Durmuş Tatlıoğlu, “Türkmen İrımları (Halk İnançları)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, Sivas, 2000, s.153.

Şamanizm’inden gelen unsurlardan beslenmiştir.⁵ Örneğin; bugün Kazakistan’da şifacılar tarafından birçok hastalığın iyisini kovmak için söylenen etkili sözler ile birlikte yapılan hareketler (kamçı ile vurmak, ateş ile tütsülemek, duman salmak, güneşin batışını gözetleyip oturmak) ve onlarla ilgili söylenen mistik efsaneler şamanların eski tedavi yöntemlerinden beslenmektedir. Bunlardan başka yeni doğan aya selam verme, ay ışığının uyuyan insanların yüzüne düşmesine engel olma, güneşe dik bakmama, ateşe tükürmeme gibi inançlar ve bunlarla ilgili söylenen övgü ya da yergi sözleri yine eski Türk inancından kaynaklanmaktadır. Ayrıca yeşil bitkileri koparmama, eşikte oturmama, geceleri suyun üstünü açık bırakmama, el ile mezarlığı göstermeme gibi halk arasında bugüne kadar unutulmadan gelen batıl inanışların temelinde de hep o ilk başlardaki güçlü inanışların uygulamaları yatmaktadır.⁶

Örneklerden de anlaşıldığı üzere bahsi geçen bu uygulamalar temel olarak halkın örf adet ve geçmiş yaşamı ile eski dinleri olmak üzere iki kaynaktan beslenmiştir.⁷ Bu cümleden yola çıkarak şunu ifade etmek gerekir ki İslam’dan önceki Türk kültüründen gelerek bugün Türk-İslam coğrafyasında halen varlığını sürdüren bu halk inanışlarının tamamını incelemek oldukça geniş ve kapsamlı bir çalışmayı gerektireceğinden bu makalede eski Türk inanç sistemi içerisinde günümüze ulaşanların yalnızca seyyahlar tarafından eserlerine kaydedilen örnekleri üzerinde durulacaktır.

1. Kök Tengri (Gök Tanrı) İnancıyla İlgili Tespitler

Eski Türklerde hâkim olan din Gök Tanrı dinidir. Bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak görülen ve din sisteminin merkezinde yer alan Gök Tanrı, Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi tarihî Türk topluluklarında kurbanlar sunulan kutsal varlıkların başında ve hepsinin üzerindedir. Bu yönü ile tanrı inancı Türk kültüründe öyle sürekli bir özelliğe sahip olmuştur ki ilk bakışta en genel anlamı ile Türk din tarihinin Türklerin tanrı ile ilişkilerinin başladığı tarih olduğunu ifade etmek gerekmektedir.⁸ Bu şekilde ortaya çıkan ve süreklilik kazanan Türk inancında Gök Tanrı tam iktidar sahibi olarak semavi bir özellik de taşımaktadır. Bundan dolayıdır ki Türklerden bahis açan eski vesikalarda çok kere Gök Tanrı adı ile zikredilmiştir. Bu din uygulanabilirliği açısından yerleşik kavimlerden daha çok avcı, çoban ve hayvan besleyen kavimlere mahsus bir dindir.⁹ Gök Tanrı inancıyla ilgili olarak Türklerde çok eskiden beri çeşitli ayinlerin yapıldığı bilinmektedir. Bu ayinler sırasında büyük davullar çalınmakta, rakslar yapılmakta ve kurbanlar sunulmaktadır. Hükümdarların koç postu giydiği bu ayinler Göktürklerde

⁵ Abdülkadir İnan, “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, Makaleler ve İncelemeler, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s.478-479.

⁶ Şakir İbrayev, “Kazak Mitleri ve Mitik Efsaneleri Hakkında”, Bilig, Sayı 37, Ankara, 2006, p.8-9.

⁷ Gökçimen, s.149-150.

⁸ Harun Güngör, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, Türkler Ansiklopedisi, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.261.

⁹ İbrahim Kafesoğlu, Eski Türk Dini, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980, s.55-56.

beşinci ayda büyük bir tören ile gerçekleşmiştir. Bu tören esnasında sayısız koçlar ve atlar göğre kurban olarak takdim edilmiş, ziyafetler verilmiştir.¹⁰

İslamiyet’le beraber bu inanca ait olan bazı uygulamaların devam ettiği ve İslami bir uygulamaymış gibi itibar gördüğü ise bahse konu olan XIX. yüzyıl seyahatnamelerinde tespit edilmiştir. 1860 yılında Harezm bölgesinde yaşayan Türkmenler üzerine yapılan bir İran seferine fotoğrafçı ve ressam olarak katılan, İran’ın savaşı kaybetmesi üzerine ise Teke Türkmenlerine esir düşerek 14 ay boyunca Türkmenler arasında yaşayan Fransız subayı Henri de Blocqueville “*Türkmenler Arasında*” adlı eserinde her yıl “*Huda yolu*” adı verilen büyük bir dini şölenin yapıldığından bahsetmektedir. Herkesin maddi gücü nispetinde katkı sağladığı bu şenlik eğer zengin bir aile tarafından hazırlanıyorsa günde on-on beş koyun kurban edilerek büyük kazanlarda imece usulü yemekler pişirilip ziyafeti veren hane sahibinin çadırı önünde yenilip içilmiştir. Ziyafetin sonunda davetin en yaşlısı bir dua okur ve şenliği düzenleyen ev sahibine Allah’ın sıhhat, afiyet vermesini, yuvasına bolluk bahşetmesini dilermiş. Seyyah tıpkı Gök Tanrı inancındaki tanrı adına yapılan dini şölen gibi gerçekleştirilen bu törenin amacının Türkmenler tarafından şu şekilde algılandığı ifade etmektedir: “*Dinî bir bayram havası taşıyan bu şenliğin gayesi Allah’ın büyüklüğünü bir kere daha duymak, aile efradını ve hayvanları hastalıktan korumak, her türlü teşebbüste, bilhassa akınlarda kabile halkına zafer ihsan etmesi için Allah’ın lütfunu dilemektir*”.¹¹ Örnekten anlaşıldığı üzere Teke Türkmenlerindeki Allah inancı, tıpkı Gök Tanrı inancındaki tanrı gibi hayatın her alanına müdahale eden şekilde algılanmıştır.

Tanrının insan kaderine yoğun bir şekilde nüfuz ettiği geleneksel Türk inancı içerisinde yer alan en köklü adetlerden biri de kurban geleneğidir. Kanlı ve kansız olmak üzere ikiye ayrılan kurban ibadeti, hangi dine mensup olursa olsun bütün Türk toplulukları tarafından yerine getirilmiştir. Önceleri ruhlar için kesilen veya yapılan bu kurbanlar, günümüzde şükran ve kefare kurbanlarına dönüşmüştür. Bugün İslam kültüründe olduğu gibi eski Türk kültüründe de tanrı rızası için kurbanların etleri komşulara dağıtılmış ya da kurban sahibi tarafından pişirilerek insanlara ikram edilmiştir. Kurban meselesindeki en önemli hususlardan biri ise Türklerin kutsal kabul ederek Gök Tanrı’ya sundukları bu hayvanların kemiklerinin kırılmasını uygun görmemeleri olmuştur. Nitekim bu âdetin bugün Anadolu’nun muhtelif bölgelerinde de uygulandığı bilinmektedir.¹²

Kansız kurban olarak da adlandırabileceğimiz inanç ise bugün Anadolu’nun her köşesinde yaygın olarak gördüğümüz ağaçlara çaput ve bez bağlama geleneğidir. Bu inanışa göre insanlar çeşitli dilek ve isteklerinin yerine gelmesi amacı ile söz konusu bez ve çaputları kendi kutsal bildikleri ağaçlara bağlamaktadırlar. Burada ağaçlara bağlanan

¹⁰ Yıldız Kocasavaş, “Gök Tanrı İnancı”, Türkler, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.328.

¹¹ Henri De Couliboeuf De Blocqueville, Türkmenler Arasında, Çev. Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s.63.

¹² Güngör, “Geleneksel Türk Dininden Anadolu’ya Taşınanlar”, Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler, 16-17 Nisan 2007, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2007, s.3-4.

bezler basit birer bez parçası değil onu bağlayan kişinin vücudunun bir parçasını sembolize etmektedir.¹³

Kansız kurban örneğini Anadolu ile beraber birçok Türk İslam beldesinde de görmek mümkündür. Örneğin; hicretin birinci asrından beri İslam merkezlerinden biri olan Batı Türkistan'a yaptığı bir gezi esnasında eski Türk inancının kalıntılarına rastlayan Abdülkadir İnan Semerkant çevresinde bulunduğu sıralarda bu beldenin yakınındaki Çoban Ata tepesinde yapılan bir dinî törenden bahsetmiştir. İnan, törenden sonra herkesin ağaçlara paçavra bağladığını ifade ederken, bölgedeki mezarların çevresinin de paçavralarla dolu olduğunu bildirmiştir. Mezarlara bağlamak için paçavra bulunmazsa boncuk yahut atın yelesinden veya kuyruğundan kıl bırakılması da âdettendir.¹⁴ Bu âdetin XIX. yüzyıl Türkistan bozkırlarında da uygulanmaya devam ettiğini seyahatnamelerdeki izlenimlerden anlayabiliyoruz. 1881-1882 yılları arasında Türkistan gezisinde bulunan Gabriel Bonvalot Esir Yurt adını verdiği seyahatnamesinde Belh yöresinin Salavat köyüne yaptığı ziyaret esnasında köyde bulunan Emir Hüseyin'in türbesinde müminler tarafından adak için bırakılan bir yığın Hint darısından bahsetmiş ayrıca türbe içerisinde bulunan dört mezardan birincisinin sağında mızrak üzerine dikilmiş at kuyruğu olduğunu ve bunların bir kısmının mezar üzerine döküldüğünü anlatmıştır.¹⁵

Türkistan gezisi esnasında Semerkant halkı tarafından "Hocai Sengi Hak" olarak isimlendirilen ve üzerindeki Sanskritçe Buda formülü ile yazılmış ifadelerden Buda heykeli olduğu anlaşılan bir heykel etrafında kurban kesildiğini, paçavralar bağlandığını, çocuğu olmayan kadınların bu heykelin yanındaki kavak ağacı altında dua ettiklerini ve paçavra bağladıklarını Abdülkadir İnan da ifade etmiştir. Hicretin birinci asrından beri İslam memleketi olmuş, büyük hadis âlimleri, İslam mücahitleri ve mutasavvıflar yetiştirmiş bir ülke olmasına rağmen Türkistan'da hala eski Türk inancının izlerine rastlamak bu anlamda mümkün görünmektedir.¹⁶ Nitekim Gabriel Bonvalot da seyahatnamesinde bugünkü Afganistan sınırlarında bulunan Amuderya bölgesindeki kalesinde vücudunun, başka bir tepede de başının gömülü olduğuna inanılan Hazret-Ata adında mübarek bir zatın türbesinin olduğundan bahsetmektedir. Halk bu zatın kafirlerle mücadele esnasında kale savunmasında bulunduğu ve onlar tarafından şehit edildiğine inanmaktadır. Türbenin etrafında anıtın üzerine doğru eğilmiş sarıklara takılı paçavralardan bahseden seyyah ayrıca bölgedeki müminlerin her çarşamba buraya gelerek dua ettiği ve sıtmaya iyi geldiğine inanılan türbe toprağından alarak götürdüklerini de anlatmıştır. Bu durum Gök Tanrı inancındaki kansız kurban geleneğinin en bariz örneklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Seyyah aynı eserinde Akkurgan yakınlarındaki cami içerisinde bulunan üç adet türbeden bahsederken buradan geçen müminlerin bu türbelerin üstüne tuğla ve elbise koyduğunu da nakletmiştir. Bu durumu burada yatan ölünün faziletlerine

¹³ Güngör, 2007, s.6.

¹⁴ İnan, 1987, s.467

¹⁵ Gabriel Bonvalot, Eski Yurt (Esir Yurt Orta Asya'dan), Çev. M. Reşat Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1986, s.205.

¹⁶ İnan, 1987, s.467-468.

gösterilen saygı şeklinde açıklarken ise aslında biryandan kansız kurban geleneğine öte yandan da atalar kültürüne işaret etmektedir.¹⁷

İslam öncesi Türk kültüründe paçavralar esasen, dağ, orman, ağaç, su ruhlarına, özellikle de “*Yer-su*” denilen ruhlara bağışlanırdı. Yer-su ruhları merhametli ve koruyucu ruhlar olduklarından az şeye kanaat ederler ve darılmadıkça kanlı kurban istemezlerdi. Müslümanlıkta bu durum şiddetle yasaklanmasına ve büyük günah sayılmasına rağmen Türkler yukarıdaki örneklerde olduğu gibi bu adetlerini bırakmamış ve bir velinin ruhunda geleneklerini yaşatmışlardır. Yani yer-su ruhları gerçek veya uydurma velilerin mezarlarına yerleşerek, kendilerine sunulan paçavraları almaya devam etmişlerdir.¹⁸

Eski Türk dininde bu denli önemli bir mevki elde eden kurban merasimleri, kesmek, tıglamak ve saç olmak üzere üç şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu inanış çerçevesinde at, koç, koyun benzeri hayvanlar kurban edildiği gibi zaman zaman tarladan kaldırılan ilk mahsulün de kurban edildiği görülmüştür. Ayrıca kurban olarak seçilen hayvanın hayatının bağışlanması ve serbest bırakılması usulü vardı ki Türkler buna “*Iduk*” demiştir. Kırgızlar bugün hala milli içkileri olan kımız ve kısrak sütünü dört bir tarafa serpmek suretiyle saç şeklindeki kurban âdetini yerine getirmektedir. Yine Kırgızların çeşitli hastalıklardan kurtulmak ve kaybolan hayvanları bulmak için de kurban kesme âdetini devam ettirdiği bilinmektedir.¹⁹

Kurban sunulmadan ayin ya da törenin yapılmadığı eski Türklerde en büyük kanlı kurban kutsal olarak kabul edilen at olmuştur. Türkistan bölgesindeki özellikle Altay kurganlarında birçok at iskeletinin varlığı bu durumu ispatlar niteliktedir.²⁰ Ölüm vaktinin üzerinden en az bir mevsim geçtikten sonra atalarını anmak ve onlara olan minnet duygularını göstermek amacıyla Yoğ töreni yapan Türklerde ölen kişinin ehemmiyetine göre koyun veya at kurban edilmesi âdettendir. Bu yas törenleri Müslümanlığı kabul etmelerine rağmen XIV. yüzyıl Oğuzlarında da görülmektedir. Dede Korkut hikâyelerinde tasvir edilen matemde görülen yüz yırtmak, saç yolup ağlamak, bağıra çağıra ağıt söylemek, beyaz çıkarıp kara giymek ve at kesip aş vermek adetleri de yaygındı ki bunlar tamamıyla eski Türk inancındaki ölümler kültürüne mahsus uygulamalardır.²¹

Görüldüğü üzere İslam’dan önceki Türklerde gerek ölen ataları gerekse Gök Tanrı adına kurbanlar sunulan törenler düzenlenmiş ve bu törenlerde en makbul kurban at kabul edilmiştir. Eski Türklerde at eti yeme geleneğinin varlığını tespit etmemize vesile olan bu adet İslamiyet’i kabuldten sonra da bazı Türk toplumlarında devam etmiş ve Türkistan’da bazı özel günlerde yaşatılmıştır. Nitekim Rusya’nın Türkistan’ı işgali sırasında 1873

¹⁷ Bonvalot, s.161/173/191.

¹⁸ İnan, s.468.

¹⁹ Mustafa Erdem, “Kırgızlarda Dinî ve Sosyal Hayat”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.169.

²⁰ Kafesoğlu, s.50-51; İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s.100.

²¹ Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul, 1984, s.30/45/48 vd; Wolfram Eberhard, Çin’in Şimal Komşuları, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s.86.

yılında ABD’li bir diplomat olarak bölgede bulunan Eugene Schuyler seyahatnamesinde Kırgızların ekseriyetle koyun etini tercih ettiklerinden fakat bayramlarda ve özel günlerdeki ziyafetlerde beygir keserek iştahla yediklerinden bahsetmiştir.²²

Türklerin inanç dünyasında en eski çağlardan itibaren var olarak ilahi kudrete ve tek yaratıcıya dayanan “Gök Tanrı” dininde gök, tanrının bulunduğu mekân olarak kabul edilmiştir. Nitekim Türkistan’ı ziyaret eden İbn Fadlan’ın seyahatnamesinde Oğuzların kötü bir işle karşılaştıklarında ya da zulme uğradıklarında başlarını göğe kaldırarak “*bir tanrı*”²³ dediklerini ifade etmesi bu inanışın X. asırda da devam ettiğini göstermektedir. İslamiyet’te de tanrı anlayışı zamandan ve mekândan münezzeh olmasına rağmen bugün hala tanrı mekânının gökyüzüymüş gibi kabul edilmesi ve çoğu zaman dua edilirken ellerin semaya açılmasını geçmişten günümüze kadar devam eden inanç ve ibadet uygulamaları olarak kabul etmek gerekmektedir.²⁴ Nitekim Gabriel Bonvalot seyahatnamesinde Kâbil Emir’i Abdurrahman Han ile Rus ordusunun Buhara yakınlarında karşılaştıkları bir muharebeden önce Rus ordusunda yer alan Kazakların iki sıra halinde toparlanarak kumandanlarının önderliğinde dua edip Rusya hükümdarının oğlu Çar Aleksandr için hep bir ağızdan gökten lütuf istediklerini anlatmıştır.²⁵ Bu durumdan anlaşıldığı üzere Kazaklar tıpkı ataları gibi göğü tanrının mekânı olarak kabul etmiş ve onu, tıpkı Gök Tanrı inancındaki gibi hayatın her alanına müdahale eden şekilde algılamışlardır.

Hükümdarların tahta çıkışından kazandıkları zaferlere, devletin ve toplumun yükseliş ve düşüşüne kadar toplumda yaşanan gelişmelerde hep tanrının isteği ve iradesinin olduğu, yani milletlere cezayı da ödülü de verenin tanrı olduğuna inanıldığı Gök Tanrı inancında bu anlayış toplumun her kesimi tarafından yüksek bir kabul görmüştür. Örneğin; Batı Gök Türk hakanı Tardu kağan bir seferinde asker ve hayvanları arasında hastalık çıkmasını tanrının gazabına bağlamış yine onun Çinlilere karşı aldığı yenilgi de ilahi kadere dayandırılmıştır.²⁶ Tanrının bu iradesini kabul eden anlayış İslamiyet’le beraber de yaşamaya devam etmiş ve seyahatnamelerde karşımıza çıkmıştır. İşte Gabriel Bonvalot Akkurgan denilen yerin yaklaşık altı kilometre ötesinde sadece giriş kapısının kemerleri ile birkaç sütunu kalmış ve ne olduğunu anlayamadığı bir harabeden bahsederken bu harabenin halkın zihninde derin izler bıraktığına vurgu yapmıştır. Seyyah eserinde burayı naklederken çok eski bir töreye göre halkın büyük bayram günlerinde saygı değer mollalar önderliğinde bu harabelere gelerek bir zamanlar hayat fişkiran şehre ölüm sessizliğini veren büyük gerçek tanrıya yakardığını anlatmıştır.²⁷

²² Eugene Schuyler, Türkistan Seyahatnamesi, Çev. Kolağası Ahmed, Haz. Ali Ahmetbeyoğlu-Kemal Özcan-İshak Keskin, TATAV Yayınları, İstanbul, 2003, s.38.

²³ İbn Fazlan, Onuncu Asırda Türkistan’da Bir İslam Seyyahı -İbn Fazlan Seyahatnamesi-, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975, s.31.

²⁴ Fatma Ahsen Turan, “Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.325.

²⁵ Bonvalot, 92.

²⁶ Aybars Pamir, “Türklerin Geleneksel Dini Şamanizm’in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku’na Etkisi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.52, Sayı 4, Ankara, 2003, s.162-263.

²⁷ Bonvalot, 190.

2. Tabiat ve Tabiat Kuvvetleriyle İlgili Tespitler

Eski Türk inanışlarından günümüz İslam kültürü üzerine olan en önemli izlerden biri de tabiat ve tabiat kuvvetleri ile ilgili yansımalarıdır. Konar-göçer yaşam tarzı ile tarih sahnesinde yer alan bozkır Türkleri için doğada bir takım gizli güçlerin varlığı her daim kabul görmüş bir inanış olmuştur. Nitekim bu nokta açık bir şekilde “*yer-su*” (yar-sub) tabiri ile Orhun kitabelerinde ifadesini bulmuştur. Aynı inanış “*yir-suv*” adında Uygurlarda da var olmuştur. Üstelik “*iduk*” yani kutsal olarak kabul edilen doğa güçlerine inanmak sadece Türklere özgü değil hemen bütün eski halk inançlarında yeri olan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu inanç fiziki çevrede rastlanan yanardağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, yıldırım, ay, yıldızlar, güneş vb. gibi doğa şekli ve olayları karşısında duyulan hayret, korku, saygı hisleri dolayısıyla bunların kutsallaştırılmasından doğmuştur.²⁸

Bahsi geçen konar-göçer yaşam tarzları dolayısıyla doğada gizli güçlerin var olduğuna oldukça güçlü bir şekilde inanan Türkler kâinatta hemen her şeyin bir ruhu olduğunu düşünmüş ve kâinatı ruhlarla dolu bir âlem olarak kabul etmişlerdir. Bu inanış içerisinde “*izi*” ya da “*iye*” olarak adlandırılan koruyucu ruhların ayrı bir yeri vardır. Bugün İslam kültürü içerisine yerleştirilen tabiat kuvvetlerinin birçoğunda bu koruyucu ruhların etkisi büyük önem taşımaktadır. İnanişla ilgili seyahatnamelerde tespit edilen izlerde ise daha çok bu koruyucu ruhların rol aldığı görülmektedir.

Orta Asya kavimlerinde tabiat kültleri arasında güneş ve ay kültü neredeyse en önemli olanlarıdır. Altaylılar güneşi ana, ayı da ata kabul etmişlerdir. Bu inanışta güneşi yer yüzünde ateş temsil eder. Bazı Saha masallarında büyük kahramanlar güneş ve ayın himayesi altındadır. Onların inancına göre zaman zaman güneş ve ay kötü ruhlarla mücadeleye girerler. Güneş ve ay tutulmasını bu kötü ruhlara karşı alınan yenilgi ile açıklarlar. Bu nedenle güneş ve ay tutulması olduğunda Altay Türkleri kötü ruhları korkutacaklarına inanarak bağırıp çağırırlar ve davul çalarlar.²⁹ Gabriel Bonvalot aynı inancın XIX. yüzyılın sonlarında halen Taşkent civarlarında varlığını devam ettirdiğini belirtmiş ve aralık ayında meydana gelen bir ay tutulması esnasında buradaki mollaların korkudan titrediklerini, dam üstüne çıkarak ayın üstünü kaplayan ve onu yemek isteyen canavara engel olmak için Allah’a yakarırken teneke çaldıklarını eserinde bizlere aktarmıştır.³⁰

Türk halk inanışları içerisinde tabiat kültlerinin oldukça meşhur olan ve genelde beraber anılan diğer iki tanesi ise ağaç ve su kültleridir. Aslında Türkler yaşadığı coğrafya ve o coğrafyanın şartlarından dolayı bu iki külte son derece önem vermişlerdir.³¹ Öyle ki

²⁸ Kafesoğlu, s.42.

²⁹ Saadettin Gömeç, “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C.XXI, Sayı 33, Ankara, 2003, s.88.

³⁰ Bonvalot, s.70.

³¹ Jean Paul Roux, “Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı”, Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar), İstanbul, 2(1a), 1972, s.77; Pervin Ergun, Türk Kültüründe Ağaç, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s.146.

Türk kültüründeki bu inanıştan ötürü yaş ağacı kesmek büyük günah kabul edilmiştir. İkinci önemli kült olarak kabul edilen su kültü de en az ağaç kadar önemli görülmüştür. Tıpkı ağaç kültüründeki gibi burada da dindeki günah kavramının yasaklayıcı yönü kullanılarak suya tükürmek günah sayılmıştır. Tabiat kültü gereği oldukça önemli bir yere sahip olarak yaşamın kaynağı ve bereket sembolü şeklinde algılanan hayat suyu bu yönüyle sadece Türklerde değil birçok eski medeniyette kutsal kabul edilmiştir. Türklerdeki Gök Tanrı inancına göre su, tıpkı ateş gibi temiz kabul edilmiş ve onun kirletilmemesine büyük önem verilmiştir. Nitekim bugün dahi Oğuzlarda ve Altaylarda olduğu gibi Türkiye'deki bazı bölgelerde suyun dışkı ile kirletilmesi, bazen suda yıkanılması ve çamaşır ile kap kacağın yıkanması da bu anlayıştan ötürü yasaklanmıştır.³²

Türklerdeki suyun ruhu ile kazandığı kutsiyet anlayışı İslam ile beraber de yaşatılmıştır. Bu anlayıştan dolayı bazen suyun ruhu için kurbanlar sunulurken bazen de onlardan medet umulmuş ve şifa beklenmiştir. Schuyler'in meşhur seyahatnamesinde bu şifa anlayışına vurgu yapılmıştır. Onun eserinde anlattıklarına göre Taşkent de bulunan ve Kırgızlar için son derece önemli manevi bir şahsiyet olarak kabul edilen Ahmet Yesevi'nin türbesi yakınlarındaki kuyu suyu çevre ahalisi tarafından şifalı kabul edilmiş ve birçok hastalığı iyileştirdiğine inanılmıştır. Yine aynı eserde Semerkant civarındaki şifalı olduğuna inanılan bir kuyu suyundan bahsedilir. Rivayete göre henüz şehir Müslüman olmadan evvel Kâsım İbn-i Abbas adında mübarek bir zat bu tarafa gelerek halkı İslam'a davet etmiştir. Bu davet neticesinde halktan birçok kişi Müslümanlığı kabul etmiş fakat müşrikler bu zatı şehit ederek kafasını şehirde teşhir ettikten sonra bu kuyuya atmışlardır. Seyyah Semerkant'ı ziyaret ettiği esnada etrafında cami ve birçok türbenin bulunduğu bu kuyunun bölge halkı tarafından kutsal olarak kabul edildiğini, evliyadan kişilerin hala Kâsım İbn-i Abbas hazretlerinin suretini bu kuyu içinde gördüğünü ve dahi suyunun birçok hastalığa ve illete fayda sağladığına inandıklarını anlatmıştır.³³ Her iki örnekte de görüldüğü üzere Kırgızlar bir yandan Atalar kültü gereği buradaki muhterem kabul ettikleri zatlara saygı gösterip türbelerine kutsiyet yüklemiş bir yandan ise su kültü anlayışını İslamiyet'e taşımıştır.

Geleneksel Türk inanışlarından günümüze intikal eden ve bütün canlılığı ile varlığını devam ettiren bir diğer tabiat kültü ise ateş kültürüdür. Türklerde ateş tapınma objesi olarak kullanılmamış fakat temizleme aracı olarak telakki edilmiştir. Bu niteliği ile ateşe tapınan Zerdüş dininden ayrılmıştır. Türkler ateş ve ateşe bağlı olarak yapılan tütsüleme ile evlerini, çarşy, pazarı vb. bütün yaşam alanlarını kötü ruhlardan koruduklarına inanmışlardır. Bundan dolayı ateşin yakıldığı ocak da kutsal sayılmıştır ve su dökülerek söndürülmesi bugün hala Anadolu'da uygun görülmemiştir.³⁴

Türklerin ateşi kutsal kabul etmesine ve ona saygı göstermesine sebep olan inanışta ateşe tüküren kişinin dilinde yara çıkacağına inanılmıştır. Türkistan'da oldukça yaygın bir

³² Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İşaret Yayınları, Ankara, 1998, s.110.

³³ Schuyler, s.68/225.

³⁴ Güngör, 2007, s.5

şekilde görülen inanışa göre ateş gökten tanrı tarafından gönderilmiştir.³⁵ Bu sebeple kutsal olarak kabul edilen ateş tanrı Ülgen'in hediyesi olarak görülmüş ve tükürmenin sonunda kişinin cezalandırılarak dilinde yara çıkacağına inanılmıştır. Altaylılar ise bu şekilde kutsal kabul edilen ateşe karşı söyledikleri dualarda güneş ve aydan ayrılmışsın demişler ve mübarek sayılan bazı şeyler ile ruhlara karşı küfretseler bile ateş hakkında küfürlü söz söylememişlerdir.³⁶

Türk ve Moğol topluluklarının inançlarında bu denli kutsal sayılan ateşin bir ruhu olduğuna inanılmıştır. Ateşin insanları kötü ruhlardan ve hastalıklardan koruyan temizleyici bir unsur olduğu kabul edildiği için ona kurban sunulmuş ve saç yapılmıştır.³⁷ Birçok araştırmacı, Türklerde ateşin temizleyici güç olarak telakki edilmesinden kaynaklı ölüleri yakma geleneğinin de olduğuna değinmiştir. Çin ve Arap kaynakları, Göktürk Çağı'nda Kırgız Türklerinin ölümlerini ateşin en temiz şey olması ve ateşe düşen her şeyin temizlendiği düşüncesiyle yaktıklarını yazmışlardır.³⁸

Geleneksel Türk dinindeki ateşin her şeyi temizleyip kötü ruhları kovduğu inanışına en güzel örnek VI. yüzyılda Batı Göktürk hakanına gelen Bizans elçilerinin ateşler arasından geçirilmesidir. Türkler böylece elçiler ile yabancı diyarlardan gelmesi mümkün olan kötü ruhları kovmuşlardır. Bu inancın izlerine Müslüman Türklerde de rastlanmıştır. Nitekim İslamiyet'i kabul etmiş olmalarına rağmen Başkurtlar ve Kazaklar bir yağlı paçavrayı tutuşturup hastanın çevresinde “*alas alas*” diye dolaştırırlar. Ölüyü ona kötülük veren ruhlardan temizlediklerine inandıkları bu işleme alaslama derler. Anadolu Türkçesine “*alazlama*” şeklinde geçen bu deyim ateşle temizlenme manasına gelmektedir.³⁹

Henri de Blocqueville *Türkmenler Arasında* adlı eserinde Türk inancında var olan ateşin bu temizleyici özelliği ve kutsallığı hakkında yaşadığı bir olayı bizlere nakletmiştir ki bu durum aslında tam manasıyla yukarıda bahsettiğimiz alaslama geleneğine çok net bir örnek teşkil etmektedir. Buna göre seyyah esaret günlerinde çoğunluğu deri ve yünden olan elbiselerini bit ve çeşitli haşaratlara karşı korumak için sık sık yıkayarak kaydattığından bahsetmiştir. Bu durum ise Türkmenler tarafından Avrupalılara mahsus aptallık ve manasız bir titizlik olarak algılanmıştır. Onlar elbiselerini temizlemek için ateşin yahut ocağın üzerinde şöyle bir silkelemeyi yeterli görmüşler ve bu şekilde elbiselerinin temizleneceğine inanmışlardır.⁴⁰ Alaslama geleneğine Radloff ise Altay coğrafyasındaki bir kurban ayininde rastlamıştır. Buna göre; tanrı Kayra Kan'a adanan kurban esnasında yine ona hediye edilen ipek ve pamuktan yapılmış elbiseler ile ayinin vazgeçilmezi davul, şaman tarafından ateşin üzerine tutularak alas kelimesinin defalarca

³⁵ Sergen Çirkin, Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s.310-311.

³⁶ İnan, 2006, s.67.

³⁷ Yaşar Çoruhlu, Türk Mitolojisinin Anahtarları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s.49.

³⁸ Kocasavaş, 2002, 67.

³⁹ İskender Oymak, “Türkistan'da Zerdüştülüğün Yayılması ve Etkileri”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.380.

⁴⁰ Blocqueville, s.47.

geçtiği maniler söylenmiş böylece tanrıya sunulan hediyelerin temizlendiğine inanılmıştır.⁴¹

3. Şamanizm İle İlgili Tespitler

Konuyla ilgisi olan ve tarihlerinde bu kültürü barındıran milletler, dinden çok dinîsihrîmistik bir yapı olan Şamanizm'i çeşitli şekillerde isimlendirmiştir. Avrupa ve Amerikalıların “*Şamanizm*” dediği bu kavrama Ruslar, “*Şamanstvo*” demektedir. Altay, Hakas, Tuva Türklerinin “*Kam*”, Saha-Sire Türkleri ise “*Oyun*” olarak isimlendirdiği bu inanca; Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Afganistan Türkleri “*Bahşı*” veya “*Bakşı*” ismini kullanmışlardır. Buryatlar ve Moğollar “*Bo*”, Eskimolar “*Angakok*”, Kuzey Amerika yerli Kızılderili kabilelerinden Komançiler ise “*Puhakut*” olarak isimlendirmiştir.⁴² Dünyanın birçok bölgesinde farklı isimlerle anılan Şamanizm’de Türk-İslam kültüründe yaşayan halk inançları içerisinde oldukça yoğun bir etkiye sahiptir. Bu kısımda seyahatnamelerde var olan bu etkiler incelenmeye çalışılacaktır.

Kökeni konusunda ilim dünyasının fikir birliğine varamadığı Şamanizm’de⁴³ kâinat üst üste katlardan kuruludur. Şaman sanatını icra ederken bir kattan diğerine geçmek için büyük bir kuvvet kullanmak durumundadır. Yukarıda 17 kat vardır ve burası ışık âlemini teşkil eder. Koruyucu bütün iyi ruhlar, kahramanlar ve tanrılar bu ışık dünyasında yaşarlar. Göğün en üst katında bir altın taht üzerinde Bay Ülgen oturur. Kırgız ve Kazak lehçelerinde Ülgen iyilik eden büyük ve ulu tanrı anlamlarını ifade eder. Onun huzuruna giden yolda yedi engel “*pudak*” ya da “*budak*” bulunur ve bu yol erkek şamanlara açıktır. Amacı bu engelleri aşarak göğe yükselmek olan şamanın ruhu mesleğe giriş esnasında yapılan ayin ile yer altı dünyasına götürülüp temizlendikten sonra yaşlı bir şaman rehberliğinde göğün katlarına yükselir ve orada kutsiyet kazanır.⁴⁴ Bu ayinde yaşlı şaman mesleğe sadakat yemini olan duayı okur ve aday da bunu tekrarlar, fakat şamanlar ayin ve vecd halindeyken kendilerinden geçtikleri için söylediklerini anlamak oldukça zordur. Mesleğe kabul edildikten sonra gökyüzünün dokuzuncu katına ulaşip iyilik tanrısı ile kişi arasında irtibat kurmaya çalışan şamanlar gerçekleştirdikleri bu ayinler esnasında kendilerinden geçinceye kadar çeşitli şekillerde zıplar, sıçrar, acayip sesler çıkarır, bazen de bayılırlar.⁴⁵

Şaman ayinlerinde görülen, ruhun göğe yükselme inancı ve bu esnada kişilerin garip sesler çıkararak kendinden geçmesi gibi durumlar İslamiyet’in kabul etmesinden sonra da Orta Asya’da bazı tarikat dervişleri tarafından devam ettirilmiş ve bu durum 19. yüzyıl

⁴¹ Wilhelm Radloff, Sibirya’dan, Çev. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956, Cilt II, s.32-33.

⁴² Ahmet Ali Arslan, “Orta Asya Türk ve Amerika Kızılderili Şamanların Giysileri”, Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler, 16-17 Nisan 2007, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, s.52.

⁴³ Mihaly Hoppal, Şamanlar ve Semboller (Kaya Resim ve Göstergibilim), Çev. Fatih Sel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s.49.

⁴⁴ Andrey Viktoroviç Anohin (2006) Altay Şamanlığına Ait Materyaller, Kömen Yayınları, Konya, s.11-12; Gömeç, s.83-84, Güngör, 2002, s.267.

⁴⁵ F Fedotoviç (1994) “Saha Yeri ve Saha Türkleri”, Haz. Saadetin Gömeç, Ankara Üniversitesi Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, s.238.

seyahatnamelerinde seyyahlar tarafından kaydedilmiştir. Örneğin; Gabriel Bonvalot seyahatnamesinde Taşkent bölgesinde yapılan bir tarikat ayininden bahsederken yeni dervişlerin bir derviş önderliğinde şarkı söyleyerek dans çalışması yaptığını anlatır ki bu durum aslında Sünni daire dışındaki bazı tarikatlarda görülen ve ilahiler eşliğinde yapılan zikir çalışmalarıdır. Yine Bovalot aynı ayin esnasında yeni dervişlerin bir avluda daire şeklinde oturarak bir müddet hareketsiz şekilde durduktan sonra liderlerinin aniden bütün gücü ile bağırdığını ve diğerlerinin onun söylediklerini tekrarlayarak çılgık attıklarını anlatır. Seyyahın burada bulunan halktan edindiği bilgilere göre amacı tanrıya yaklaşmak olan bu ibadet esnasında kendinden geçen dervişler, beş hatta yedi kat göğe varırlar ki bu durum yukarıda bahsettiğimiz şaman ayinlerindeki ruhun yükselişi ile paralellik göstermektedir. Taşkent civarlarında bu dervişlere itibar etmeyen ve onları insanları etkilemek için hokkabazlık yapmakla suçlayan kimselerin de olduğunu ifade eden seyyah, özellikle bazı yaşlı müminlerin sadık Sünni kesimdeki insanlara, kulaklarını bu dervişlere tıkamaları ve sadece tanrıya bağlanmakla yetinmeleri konusunda nasihatlerde bulunduğunu anlatmaktadır.⁴⁶

Şaman denilen kişi bu toplumlarda sadece dinî bir kişilik olarak görülmemiştir. O, ruhlarla insanlar arasında irtibatı sağlayan dini bir kişilik olmanın yanı sıra insanları iyileştiren, fal bakan, yağmurları çağırarak ya da durdurarak hava durumunu dahi etkileyen, otacılık (otlarla tedavi) yapan, kayıp şeylerden haber veren, sözlü duaları koruyarak yeni kuşak şamanlara aktaran ve bu şekliyle sadece geleneğin değil aynı zamanda sözlü edebiyatın da koruyucusu ve temsilcisi olan, yaptığı dualarla avın bereketli geçmesini sağlayan, sefere çıkacak hükümdarlara seferin başarısı hakkında malumat vererek devletin önemli konuları hakkında fikri danışılan, ölüm, doğum ve evlenme törenlerinde hazır bulunan, yolculukların iyi geçmesi için dua eden dolayısıyla hayatın her alanında olan ve halka hemen her konuda yardımı dokunan saygıdeğer bir kişilik olarak algılanmıştır. Özellikle psikolojik rahatsızlıkları tedavi etmekteki başarıları onu itibar sahibi kılmıştır.⁴⁷ Türkistan'da İslamiyet'in kabulünden uzun süre sonra dahi şamanın bu vasıflarının yaşatıldığı özellikle molla ve baksı sıfatındaki kişiler tarafından onun toplum içerisindeki rolünün devam ettirildiği görülmektedir.

Seyahatnamelerde mollalar daha çok hastaları tedavi eden, muska yazan ve halk içerisinde manevi saygınlığı olan kişiler olarak yer almıştır. *Türkmenler Arasında* adlı eserinde Henri de Blocqueville bu duruma vurgu yaparak, Teke Türkmenlerinin üzerlerinde mollaların yazdığı Kur'an ayetlerini ve muskaları taşıdığını anlatmıştır. Tabip adı verilen mollaların hastaları Kur'an'dan ayetler ve dualar okumak suretiyle tedaviye çalıştıktıklarından da bahseden seyyah, mollalar tarafından hazırlanan deriden kesilmiş üçgen şeklinde muskaların insanlarda elbisenin bir köşesine dikilerek, hayvanlarda ise boynuna

⁴⁶ Bonvalot, 65-66.

⁴⁷ Timur B Davletov, "Kamlık İnancında Kam (Şaman) ve Kümelenme Geleneği Üzerine", Yaşayan Eski Türk İnancıları Bilgi Şöleni: Bildiriler, 16-17 Nisan 2007, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, s.90-91.

asılarak nazardan korunmaya çalışıldığını aktarmıştır. Doktor'un çok nadir bulunduğu bölgede hastaların bu insanlara çok daha fazla itimat ettiği, çoğu cahil olan bu kişilerin Yahudilerden temin edilen ilaçlarla ve hacamat usulü ile insanları tedavi etmeye çalıştığı da bu seyahatnamede bahsedilen noktalardandır.⁴⁸ Yine Orta Asya'nın bilinmeyen yönlerini keşfetmek için derviş kimliği ve Osmanlı pasaportu ile 28 Mart 1863 tarihinde yola çıkan ve bir yıl süren yolculuğunda tuttuğu notları ilk defa İngiltere'de yayınlayan Vambéry Orta Asya'daki Türkmenler arasında mollaların, nefes ve duaları ile insanları tedavi eden kişiler olarak kabul edildiği ve bundan dolayı da saygı ve hürmet gördüklerini kendi yaşantıları ile aktarmıştır. Buna göre seyyah, Gümüştepe denilen yerde kaldığı günler esnasında bu işten geçimlerini sağlayan Hacı Bilal ve Hacı Salih adında iki molla ile beraber kendilerine hasta olarak gelen insanları nefes ve muska yolu ile tedavi etmeye çalıştıklarını, bazılarını ise sadece hayır dua okuduklarını ve bunların karşılığında da insanlardan birçok hediye aldıklarını ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Türkmenlerin bu türden mollaların gücüne tereddütsüz inandığını belirten seyyah, hatta bir hırsızlık olayında bütün araştırmalara rağmen hırsız bulunamayınca bir molla hırsız hakkında beddua okumuş ve henüz bir gün geçmeden başına bir iş geleceğinden korkan hırsız pişmanlık duyarak suçunu itiraf edip çaldıklarını iade etmiştir.⁴⁹

Esir Yurt adlı eserde de seyyah Gabriel Bonvalot molla sıfatında toplumda saygı gören kimselerin olduğunda bahseder ve Taşkent civarındaki halkın yolculuğun iyi geçmesi, mutlu bir doğumun olması, çok istenen bir izdivacın gerçekleşmesi gibi toplumsal bazı konularda bu kişilere başvurarak onlardan bu konuda yardım isteyip muska yazdırdıklarını nakleder ki bu durum bize İslam öncesi Türk kültüründeki şamanın vasıflarını hatırlatmaktadır. Bu coğrafyada baksı denilen ozanlar ise daha çok ölüm, düğün ve evlilik gibi törenlerde yer alan sözlü kültürün temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bonvalot yine aynı eserinde Yakup-Ata civarlarında iken Badahşanlı bir ozanın kendilerine Seyyid Ahmed Han adında birinin hikayesini anlattığını aktarır ve bu tip ozanların hala Orta Çağ geleneklerini sürdürdüklerini, sırtlarındaki müzik aletleri ile evlenme, doğum ve ölüm törenlerinde en önemli şahsiyetlerin sofralarında bulunarak güçlü hafızaları sayesinde ağızdan ağıza dolaşan bin bir olayı dinleyicilere naklettiğini anlatmıştır. Bu durum ise onları tıpkı şamanlardaki gibi sözlü edebiyatın temsilcileri haline getirmiştir. Seyyah Karşi denilen bölgeden Amuderya'ya hareket ederken dostluk geliştirdiği bu ozanın vedalaşma esnasında yolculuklarının iyi geçmesi için kendilerine dua ederek tanrının lütuflarını başlarına çağırdığını aktarmıştır ki bu durum şamanın yaptığı yolculuk duası ile paralellik arz etmektedir.⁵⁰ Yine Vambéry meşhur eserinde mollaların sahip olduklarına inanılan ruhsal ve gizil güçlerinden dolayı Türkmenler arasında Aksakallardan daha çok itibar gördüğünü nakletmiştir. Mollaların sahip olduğuna inandıkları gizil güçlerinden dolayı

⁴⁸ Blocqueville, s.62/73-74.

⁴⁹ Arminius Vambéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s.83-85/89/119/120.

⁵⁰ Bonvalot, 62/121-123/132.

onlara korku ile karışık saygı besleyen bu Türkmenler ne zaman bir yağma akını tasarlasalar hemen gelip bu mollalardan hayır duası alır ve öyle harekete geçerlerlmiş.⁵¹

Gabriel Bonvalot'un eserinde ozan olarak geçen Türkistan'ı ziyaret eden birçok seyyahın eserinde ise baksı veya bahşı olarak yer alan bu müzisyenler,⁵² Vambéry'nin naklettiğine göre yüksek sesle okudukları şiirlerin yanında iki telli tambura benzeyen *dutare* adındaki çalgıyı da çalmışlar ve özellikle uzun kış gecelerinde Türkmenleri eğlendirmeyi başarmışlardır.⁵³ Henri de Blocqueville ise Teke Türkmenleri ile geçirdiği on dört aylık sürede Türkmenlerin telleri ipekten olan *dutar* adında telli bir çalgıyı çalmaya çok meraklı olduğunu anlatmıştır. Seyyah bu çalgıyı Türkmenler arasında en iyi çalan kişinin yine baksı adındaki müzisyenler olduğunu ifade etmiştir. Elbiseleri oldukça temiz ve şık, sakalları genelde bakımlı olan bu müzisyenlerin gittikleri her yerde tıpkı şamanlar gibi saygı ve itibarla karşılandığını anlatan seyyah ilk *çelim*⁵⁴ ve çayın da kendisine sunulduğunu hatta sohbet esnasında ilk sözün kendisine verildiğini de vurgulamıştır. Seyahatnamenin devamında kendilerine gösterilen bu ilgi ve iltifatı sonuna kadar kullanan baksıların *dutar* çalmak için çağırıldığı törenlerde kendisine iyi para ödenmesine, gidiş dönüş için atının hazırlanmasına ve saz ustalığının takdir edilip hediyeler ikram edilmesine rağmen keyfi istemez ise törenlere katılmadığı da anlatılmıştır. Bin bir naz ile törene katılması halinde ise hem davet sahibi hem de konuklar tarafından itina ile karşılanarak yemeğin, çayın ve çelimin en güzeli ikram edilir, oturduğu yerin rahat olması için ne gerekiyorsa yapılmış. Nağmeler yükselmeye başlayınca herkes adeta büyülenmiş gibi nefes almadan baksı ve saz arkadaşını dinlemeye koyulmuş. Gün ışıyana kadar süren eğlence sonunda hem davet sahibi hem de konuklar keseye sarılıp baksıyı memnun etmeye çalışırlar eğer baksı toplanan paradan memnun olmazsa şarkı söylemeyi kesmez ki bu aynı zamanda davet sahibi için bir uyarı niteliği taşımış.⁵⁵

Seyahatnamelerde verilen bu bilgilerden anlaşıldığına göre baksı denilen halk ozanları şamanın sözlü kültüre olan hizmetini İslami dönemde devam ettirmiştir. Fakat burada şu hususu belirtmek gerekmektedir ki İslam öncesi Türk kültüründe şaman, tıpkı baksılar gibi saygı görmüş ama istisnalar hariç genel olarak onlar toplumun kendilerine gösterdiği bu saygıyı baksılar gibi istismar etmemiştir. Nitekim şaman olarak ruhlar tarafından seçilmiş kişi, köy veya yaşadığı yöre halkı tarafından bilinmiş ama bu onun için bir rütbe veya makam sayılmamıştır. Ayrıca dünya işlerinden elini çeken ve ahali tarafından bakımı karşılanan bir yapısı da olmamıştır. Kendi geçimini kendi alın teriyle kazanmış tarlasında, bahçesinde çalışmıştır. Bu nedenle şamanların genelde değerli eşyaları ya da malları olmamıştır hatta birçoğu yoksulluk çekerek hayat sürmüşlerdir.

⁵¹ Vambéry, 74.

⁵² Seyyah Mehmet Emin Efendi, İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat, Haz. Muhibbe Darga, Everest Yayınları, İstanbul, 2007, 67.

⁵³ Vambéry, 76.

⁵⁴ Çelim (Çilim): Su kabı, tahta ya da kabak oyularak yapılan ve tütün içmek için kullanılan nargile benzeri alet.

⁵⁵ Blocqueville, s.71-73.

Onlar hastaları tedavi ettiklerinde de onlardan maddi anlamda bir şey beklememiş sadece iyileştirdikleri kişi kendilerine yardım etmek isterse onu kabul etmişlerdir.⁵⁶

Şaman geleneğinden gelerek 19. yüzyıl Türkistan seyahatnamelerine yansıyan önemli bir uygulama da ayinler esnasında kullanılan ve *tolu* olarak isimlendirilen içme geleneğidir. İnanişâ göre şaman geleneğinde *Suyla* denilen bir ruh vardır ki bu ruh insanları koruyucu niteliktedir. Onun görevi insanların hayatında gerçekleşecek değişiklikleri haber vermek ve onları gözetimi altında tutmaktır. Şaman yaptığı ayin esnasında göklere ya da yer altına giderken ona yolda saldıracak ruhları *Suyla* kovmakta şaman da bunun karşılığında *Suyla* şerefine saçı olarak rakı kullanmaktadır.⁵⁷ Bu nedenle içki şaman ayinlerinin vazgeçilmez bir parçasıdır olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁸ Orta Asya’da içme geleneğinin eski Türk inancının bir devamı olarak var olduğu seyahatnamelerde seyyahlar tarafından dile getirilmiştir. Örneğin, *Esir Yurt* adlı eserde seyyah Taşkent civarlarında bölgenin ileri gelenlerinden *Urus Mirzan* adında bir kişinin evine yaptıkları ziyaret esnasında yaşadıklarını şu şekilde aktarmıştır: “*Cuma günü (Kuhuftane) namazından (akşam) sonra Urus Mirzan’ın evinde kalabalık ve seçkin bir topluluk oluşturmuşlardı. Toplandığımız basık odada iki müzisyen dumburak ve surnoy çalıyordu. Zengin bir gece kahvaltısı ikram edildi. Fincanlara çay ile birlikte konyak ve rom da konuluyordu, bu koyu Müslümanlar ise içkili çayı bir yudumda boşaltıyorlardı. Bizi ilk defa görenler, kafirlerin yanında bulunmaktan sıkıldıklarından içmekte tereddüt ediyorlardı fakat bunlarda dua edip ev sahiplerine Kur’an’da yasaklanmış şeyleri ikram etmemelerini rica ettikten sonra arkadaşlarını taklit ediyorlardı*”.⁵⁹

4. Atalar Kültü ve Ahiret İnancı İle İlgili Tespitler

Eski Türk inanç sisteminin en önemli unsurlarından birisi de atalar kültü idi. Türklerde pederşahi yani baba hâkimiyetine dayalı bir aile sisteminin var olduğunu ölmüş ataları için kurbanlar kesilmesinden anlıyoruz. İnanişâ göre baba ve umumiyetle atalar, öldükten sonra dahi ruhları vasıtasıyla aile efradını korumaya devam ettiklerinden onlara karşı duyulan minnet hissi türlü şekillerde ortaya konmuştur. Bununla birlikte, atalar kültünde ölen her atanın ruhu ve dolayısıyla da mezarı kült olarak kabul edilmemiş yalnızca saygıdeğer olanlar buna erişmiştir. Bu anlamda ölümler kültü ile atalar kültünü birbirinden ayırmak gerekmektedir.⁶⁰ Türk kültüründe atalara ait hatıraların kutlu sayılması ve hatıralarına verilen önemin ne kadar mühim olduğu mezarlara yapılan tecavüzlerin ağır şekilde cezalandırılmasından anlaşılmaktadır.⁶¹ Ziyaret edilen yer anlamına gelen mezar ve mezarlıklar bütün Türk dünyasında arife ya da dini bayram günleri halk tarafından topluca ziyaret edilmektedir. Bu durum bir yandan ölümler kültü ile ilişkili olduğu gibi; türbe, tekke,

⁵⁶ Arslan, s.57/72.

⁵⁷ İnan, 2006, s.34.

⁵⁸ Cemal Şener, *Türklerin Müslümanlıktan Önceki Dini Şamanizm*, Ad Yayıncılık, İstanbul, 1997, s.105.

⁵⁹ Bonvalot, s.59.

⁶⁰ Güngör, 2002, s.264.

⁶¹ Kafesoğlu, s.46-47.

yatır, dede mezarlarına yapılan ziyaretler ve buralarda kesilen kurbanlar ile yapılan dualar ise doğrudan atalar kültü ile bağlantılıdır.⁶²

19. yüzyıl seyahatnameleri incelendiğinde Orta Asya’da atalar kültü ile ilişkili olarak en fazla karşımıza çıkan uygulama türbe geleneğidir. Türbelere yapılan ziyaretler ile bu ziyaretler esnasında İslami bir gereklilikmiş gibi algılanan fakat gerçek manada İslam öncesi geleneklerin devamı olan birçok uygulamanın seyyahlar tarafından kaydedildiği gözden kaçmamaktadır. Örneğin; Gabriel Bonvalot seyahatnamesinde daha önce de bahsettiğimiz gibi Şirabad şehrinde gövdesi, bir Özbek köyü olan Talaşkan tepesinin zirvesindeki kale içinde ise kafası gömülü olan Hazret-Ata adında mübarek bir zatın türbesinden bahsetmektedir. Seyyah kalenin ikinci ve üçüncü kapısı arasındaki boşlukta olan türbeyi ziyarete gelen sofuların burada yatan zata saygılarını göstermek amacı ile bu iki kapı arasında attan inerek ve özel bir itinayla yürüdüklerini aktarmıştır.⁶³ Bu noktada gerek bu türbe geleneği ve gerekse de bu itinalı davranışın önemli ölçüde atalar kültü ile alakalı olduğunu düşünmek gayet doğal olacaktır.

İslam itikadı gereği yapılan ibadetlerde ve edilen dualarda Allah ile kul arasında kimsenin olmaması esas kabul edilmekle beraber atalar kültürünün bir getirisi olarak türbelere yapılan ziyaretler esnasında orada yatan mübarek zat adına kurbanlar kesilip, dualar edilmesi âdeti Anadolu’nun birçok bölgesinde olduğu gibi Orta Asya’da da yaygın bir gelenek olarak devam etmektedir. Schuyler Taşkent’teki Ahmet Yesevi türbesi ve Timur tarafından yapıldığı tahmin edilen camisini ziyarete gelenlerin burada kurbanlar keserek fakir fukaraya dağıttığından ve dualar ederek törenler düzenlediğinden bahsetmiştir. Bu durum doğrudan atalar kültü ile ilişkili görünmektedir. Neticede Ahmet Yesevi Kırgızların zihninde derin izler bırakmış önemli bir manevi karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ise onun İslam öncesi Türk kültüründe var olan saygın aksakallar gibi algılanmasına sebebiyet vermektedir. Yine aynı eserde Zengi Ata ve zevcesi Amber Ata türbelerine gelen insanların gözyaşları içinde dualar ettiği de bizlere nakledilmektedir. Seyyahın anlatısına göre türbeler geniş bir medrese avlusu içerisindedir ve her sene eylül ayında burada çadırlar kurularak Orta Asya’nın her yerinden gelenler tarafından panayırılar düzenlenir, yenilip içildikten başka tambura ile saz çalınarak rakslar yapılır.⁶⁴ Bu uygulamalar bize İslam öncesi Türk kültüründe törenlerde gerçekleştirilen uygulamaları hatırlatmaktadır.

Konu ile ilgili dikkat çeken başka bir örneğe Gabriel Bonvalot’un seyahatnamesinde rastlanmaktadır. Eserinde Belh yöresindeki Salavat köyü yakınlarında karşılaştığı Baysun dağında iki atlinin evliyaların türbesinde yaptığı duadan bahseden seyyah ayrıca Karşi denilen şehirde ziyaret ettikleri bir veliden de bahseder. Rehberinden aldığı bilgilere göre bu kişi tıpkı birkaç yıl önce ölen babası gibi ünlü bir velidir ve babasının türbesinin önüne dua etmek için gelen müminler hiçbir zaman eksik olmaz.

⁶² Güngör, 2007, s.4.

⁶³ Bonvalot, s.161.

⁶⁴ Schuyler, 70/135-136.

Biraz sohbetten sonra velinin yanından kalkarken rehberi onun eteğini öpmeyi ihmal etmemiştir. Veli ise bu insanlara Allah'ın uzun ömür ve sağlık vermesi için dua edeceğini söyleyerek onları uğurlamıştır.⁶⁵

Yine Vambéry'nin eserinde aktardığına göre, Mankışlak'taki Türkmen oymakları evliya olarak kabul ettikleri Irag Ata ve Sarı Er adındaki büyüklerinin kabirlerini birer ziyaretgâha çevirmişlerdir. Ayrıca Buhara yakınlarında türbesi bulunan ve bütün Türkistan halkı tarafından büyük bir veli olarak kabul edilen Bahaeddin Nakşibend'in türbesinde de aynı görüntülerin yaşandığı bu eserde aktarılmıştır. Yine aynı eserde seyyah özellikle Kırgızların soy ağaçlarına oldukça önem verdiğini, karşılaştıklarında birbirlerine ilk olarak yedi göbek atalarını bilip bilmediklerini sorduklarından bahsetmektedir ki bu durum ataya saygıya verilen önemi gözler önüne sermektedir.⁶⁶

Yukarıdaki paragrafta bahsedilen Türbe ziyaretleri esnasında yapılan duaları atalar kültü ile ilişkilendirmek doğal bir vaka olmakla beraber aslında yine köklerini atalar kültüründe arayacağımız başka bir vaka vardır ki o da atalara saygı anlayışıdır. Başka hiçbir kültürde Türk kültüründeki kadar önemli ölçüde yer edinmeyen bu anlayış esasen bu milleti diğer milletlerden ayıran en önemli özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği üzere Türk kültüründe yaşlı insanların büyük saygınlığı vardır. Bir Türkmen halk inanışında “*Ata babasının ekmediği adam acı dikse büyümmez*” denilir ki, Türkmenler arasında tatlı tohumdansa acı tohumun daha kolay yeşereceği inancı yaygındır. Burada yaşlıların ön ayak olmasından bahsedilirken evladın da büyüklerinin öncülüğüne ne kadar çok ihtiyacı olduğu ifade edilmiştir. Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Türkmenler toplumda belli işleri yaşlıların öncülüğüne bırakmıştır ve onlar vasıtasıyla çözmüştür. Tıpkı yağmur duasında olduğu gibi aksakal denilen yaşlı erkekler toplum içinde özel bir konuma sahiptir. Örneğin; bir aksakal izin vermedikçe bir mecliste konuşulmaz, o yemeğe başlamadan diğerleri de başlamaz ve onun buyrukları hemen yerine getirilir.⁶⁷ Elbette Türklerdeki ihtiyar insanlara duyulan bu saygının temel sebebi onların vefatından sonra dahi ruhları vasıtasıyla aileleri üzerinde sağladıkları koruyuculuk özelliklerine karşı duyulan minnetle alakalı görünmektedir. Bu durum Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra da değişmemiştir. İşte yazmış olduğu onlarca eserle Türk kültürüne önemli ölçüde ışık tutan dünyaca ünlü Türk yazarı Cengiz Aytmatov'un “*Oğulla Buluşma*” adlı hikâyesinde, ata ruhlarının bu koruyucu özelliğinin Müslüman Kırgızlarda aynen devam ettiğini oğlunu arayan Çordon şöyle dile getirmektedir: “*Ey Ataların ruhu! Ey Ataların koruyucusu Kamber Ata! Bana yardım edin! Atım sürçmesin! Ona şahinin kanatlarını ver! Ona balıkların ciğerini ver*”.⁶⁸ Bonvalot'un eserinde az önce bahsettiğimiz gibi bölge insanı olan rehberin kendilerini kabul eden Veli'den ayrılırken eteğini öpmesi ve Veli'nin de

⁶⁵ Bonvalot, 195/263.

⁶⁶ Vambéry, s.17-18/70-71/165/169.

⁶⁷ Tatlıoğlu, “Türkmenistan'da Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili İnanç ve Uygulamalar”, Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı 2, İstanbul, 1999, s.24.

⁶⁸ Cengiz Aytmatov, Kızıl Elma-Oğullarla Buluşma-Beyaz Yağmur-Asker Çocuğu-Deve Gözü (Hikayeler), Çev. Refik Özdek, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2011, s.20.

onlar için dua edeceğini söylemesi Türk kültüründe ihtiyar insana duyulan saygının ve ondan gelecek duanın hayırlı olup kabul olacağı anlayışının bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk dünyasında atalar kültü ile ilgili türbe ziyaretinden başka yapılan önemli bir uygulama da mezar ziyaretleridir.⁶⁹ Bu geleneğin 19. yüzyıl Türk kültüründe var olduğuna Schuyler seyahatnamesinde rastlamaktayız. Buna göre seyyah Kırgızlarda ölü yakınlarının vefatın 7. ve 40. günü ile 6. ay ve 1. senesinde mezar ziyaretinde bulunduğu ve mezar üzerinde okuyup ağladıklarını nakletmektedir.⁷⁰ Bu durum İslam öncesi Türk kültüründe var olan mezar ziyaretleri ile alakalı görünmektedir. Türkistan'da mezar ziyaretlerinin önemi üzerine duran başka bir XIX. yüzyıl seyyahı Muhammed Zahir Bigi'dir. Rusya Müslümanları arasında oldukça bilindik bir yazar olan Muhammed Zahir Bigi 1893 yılı sonunda Türkistan'a seyahat etmiştir. Tatar asıllı olan seyyah Buhara'da ölüleri ziyaret etmenin oldukça itibarlı bir iş olduğunu nakletmiştir. Öyle ki en meşhur ölülerine ziyaret için haftanın belli günlerini tahsis eden Buharalılarda bu kişileri ziyaret etmek neredeyse ibadet derecesinde mühim sayılmıştır. Hatta bunlardan en meşhur ve Buharalılara göre en mukaddes olanı Hacı Bahaüddin Muhammed Nakşibend'e ait olan mezardır. Buharalıların ziyaret için salı günlerini tahsis ettiği bu mezarı ziyaretinde namaz rükûu gibi rükûu etmeleri Muhammed Zahir Bigi tarafından oldukça yadırganmıştır.⁷¹

Bilindiği gibi eski Türklerde ahiret inancı vardır ve bu inanca göre ölülerin yeniden dirilişi söz konusudur. Herhalde Türk inancındaki bu dirilişte maddi unsurlar da mevcuttu ki ölen kişiyle beraber mal ve eşyaları da kurgan denilen oda şeklindeki mezarlara doldurulmuştur.⁷² Bu ahiret inancına göre etiyle kemiğiyle yeniden dirilecek olan kişi silah ve kıymetli eşyalarına hatta yiyecek içecek ve atlarına da ihtiyaç duyacaktır.⁷³ Bu mezar uygulamalarının biraz değişikliğe uğrayarak da olsa İslamiyet sonrası Türkistan'da devam ettiği Schuyler'in seyahatnamesinde kendini göstermektedir. Seyyah Taşkent'te şahit olduğu bir cenaze töreninden bahsederken Kırgızların fakir olan ölülerini kefenleyerek normal ölçülerdeki mezarlara defnettiklerini, fakat zengin olanların kendilerine mahsus olan mezarlarını bazen mahzen şeklinde yaptırıp bunların da etrafını tuğla ile ördürerek kendi ailesine ayırdığını anlatır.⁷⁴ Buradaki mahzen şekli mezarlar bize İslamiyet öncesi oda şeklindeki kurganları hatırlatmaktadır. Öte yandan Anadolu'da da sıkça rastladığımız mezarın etrafının geniş şekilde çevrilerek aile fertlerine ayrılması âdeti ise yine ölümden sonraki maddi dirilişin devamı niteliğinde olabilir. Neticede dirildiği vakit eşyaya ihtiyaç duyacak ve onu yanında bulmak isteyecek mevta aynı mantıkla yakınlarını da yanında görmek isteyebilecektir. Ayrıca Türklerde olmasa dahi maddi

⁶⁹ Güngör, 2007, s.4.

⁷⁰ Schuyler, s.144.

⁷¹ Muhammed Zahir Bigi, Maveraünnehir'e Seyahat, Haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, 7-9/92-93/107-108.

⁷² Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1971, s.28.

⁷³ Kafesoğlu, 46-47.

⁷⁴ Schuyler, 144.

dirilişe inanan bazı Hint-Avrupa kavimlerinde ölünün mezarına eşyalarının konulmakla yetinilmediği önemli ölümlerin akrabaların da öldürülerek yanına gömüldüğü araştırmacılarca ispatlanmıştır. Bu durumda yukarıdaki yorumumuza dönecek olursak Türkler bu kavimlerin seçtiği yolu seçmemiş fakat ecelleri ile ölen akrabalarını bir araya gömerek dünya hayatında yaşattıkları güçlü akrabalık bağlarını ve dayanışmayı ahiret hayatına da taşımak istemiş olabilirler. Bütün bu yorumlara karşın, aynı aile ya da sülaleden ziyaret edilecek ölümlerin mezarlarının bir arada olması yapılacak olan mezar ziyaretlerini kolaylaştırır şeklinde bir itirazda da bulunulabilir. Eğer bu itirazı doğru kabul edecek olursak o zaman da yine İslam öncesi Türk kültüründe yer alan ve özellikle atalar kültü ile ilişkili olan mezar ziyaretleri akla gelecektir. Neticede daha önce de belirttiğimiz gibi Türkler öldükten sonra dahi aile üzerindeki koruyuculuğunu sürdüren atalarına minnet duygularını göstermek için onlar adına kurban kesmek, yemek vermek, hayır işlemek ve sık sık mezarlarını ziyaret etmek gibi pek çok uygulama yapmışlardır.

Yukarıdaki paragrafta vurgulanan bir başka durum ise ölünün eşyaları ile gömülmesi âdetidir. Schuyler Kırgızların eşya gömme âdetinden bahsetmese de buna benzer olarak ölen kişinin eşyalarından birinin -ki ölen küçük bir çocuk ise bu genelde onun beşiği olur- mezar üzerine konma âdetinin yaygın olduğunu anlatır. Ayrıca seyyah Taşkent ahalisinin gasil olunan testiyi de mevta ile beraber kabre defnettiğini anlatmaktadır.⁷⁵ Bu durum ise İslam öncesi inançta var olan eşya gömme âdeti ile ilişkili gibi görünmektedir.

Burada bahsedilmesi gereken önemli bir hususta *yoğ* ya da *yuğ* törenleridir. Özellikle *yuğ* aşısı denilen ölünün arkasından yemek verilmesi usulü konumuzla çok yakından alakalıdır. Ölüler kültü gereği Türk toplulukları açısından son derece önem arz eden ölünün arkasından ağıt yakmakla başlayan *yuğ* törenleri günümüzde ölümü müteakip verilen “*ölü aşısı, can aşısı, kazma takırtısı, can pidesi vb.*” isimli yemekle devam etmektedir. Bu yemek özellikle Orta Asya Türk topluluklarında ölünün ruhunu teskin etmek ve onu kötülüklerden korumak amacı ile verilmektedir. Bugün Anadolu’da ise mahiyet değiştirerek ölüye hayır olsun ve bu hayır ona sevap kazandırsın düşüncesiyle verilmeye devam etmektedir. Örneğin; ölmüş olan yakınlarını rüyasında gören kimse sabah kalktığında onun için mutlaka bir sadaka vermekte, iyilikte bulunmakta ve hayır yapmaktadır.⁷⁶ Tabi burada olduğu gibi bu tip rüyalar genelde “*ölü senden hayır bekliyor*” şeklinde yorumlanır ve kişi bu hayırları yaparken de sevabın kendisine değil ölüye gideceğini düşünmektedir. Belki de bu durumun açıklamasını atalar kültü inancında aramak gerekmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi atalar kültüründeki inanca göre aile büyüğü ya da reisi olan kişi ölse dahi onun ruhu ailesini korumaya devam etmektedir. İşte hayatta olan yakınları da bu düşünceden olsa gerek ailesi için ölümünden sonra dahi mücadeleye devam eden büyüklerine hayır işlemek istemişlerdir.

⁷⁵ Schuyler, s.144.

⁷⁶ Güngör, 2007, s.4.

Yuğ aşısı denilen bu ölü yemeklerinin Türkistan topraklarında 19. yüzyılda dahi devam ettiği seyahatnamelerde tespit edilmiştir. Örneğin Schuyler seyahatnamesinde Taşkent havarisindeki Kırgızların ölü defnedildiği gün onun yakınlarına aş verildiğinden ve hamurdan lokma gibi bir şey dağıtıldığından bahsetmiştir.⁷⁷ Vambéry de Ertek denilen mevkiden Hîve'ye seyahat ederken kervandaki yolculardan birinin konakladıkları bir noktada bir yıl önce yaşanan bir çarpışmada öldürülüp buraya gömülen kardeşinin mezarını aradığından bahsetmiştir. İyd Muhammed adındaki bu Türkmen kardeşinin mezarını bulunca Hîve'ye götürmek için hemen çürümüş cesedi bir keçeye sarıp torbaya koymuştur. Etraftakiler dualar ve Kur'an okumaya başlayınca da kardeşinin ruhu için önceden pişirdiği bir miktar ekmeği etraftakilere dağıtmıştır.⁷⁸

Yoğ aşısı gibi törenler her devirde Türk toplumlarında dini, toplumsal ve hatta siyasal ihtiyaçların giderildiği bir buluşma noktası gibi algılanmıştır. Bu gibi vesilelerle, birbirinden uzak mesafelerde konargöçer hayat süren insanlar bir araya gelmiş, hâl hatır sorulmuş, bozkırda meydana gelen gelişmelerden birbirini haberdar etmiş, talepler dile getirilmiş, eğer varsa uruglar arası anlaşmazlıklar, çetin davalar burada çözülmüştür. Bu tip dini veya toplumsal törenler vesilesiyle verilen ziyafetlerde düşkünler, fakir fukara, biçare insanlar, yolcular yiyip içmiştir. Bu törenlerin ihtişamı, ölen kişinin devlet ve toplum katındaki konumuna, makam ve mevkiine bağlı olmuştur. Ölen kişi töre sülalesinden biri ise veyahut bu zümreye mensup olmayıp yine toplum katında saygınlığı olan biriye törenler daha muhteşem bir şekilde organize edilmiştir.⁷⁹

Göktürklerde yoğ töreninin çok tantanalı ve muhteşem bir şekilde yapıldığını Orhon yazıtlarında Kültegin için yapılan yoğ töreni tasvir edilirken görülmektedir. Bu yas törenine Kıtay, Tatabı, Çin, Tibet, Acem, Buhara, Türgeş, Kırgız hükümdarları veya mümessilleri iştirak etmişlerdir. Bu tören defin ve cenaze töreni değil yoğ aşısı töreni şeklinde tertip edilmiştir. Yoğ töreni son zamanlara kadar Kazak ve Kırgız Türklerinde de tıpkı VII. yüzyıldaki gibi bütün ihtişamı ile yapılmıştır. Bu törenlerde yüzlerce çadır kurulmuş ve bunlardan birinde hoca ve hafızlar Kur'an okuyup, hatim indirmişlerdir. Ölünün mezarına kımız saçılmış, et parçaları atılmış, kesilen hayvanların yağlarından parçalar alınıp *"tiyebersin"* yani *"ölüye değsin"* diye ateşe atılmıştır ki, bu durum Türklerdeki ahiret inancıyla alakalı görünmektedir. Kuran okuyan hafızların sesleriyle, ağıt (coktav) söyleyen kadınların sesleri birbirilerine karışmıştır.⁸⁰ Türklerin atalarını anmak amacıyla gerçekleştirdiği bu yoğ törenlerini yapabilmek için ölüm vakti ile tören arasından en az bir mevsimin geçmesi gerekmektedir. Ölüler bu törenlerde mezara konulurken ölen kişinin ehemmiyetine göre koyun veya at kurban edilmiş, ölü çadırı çevresinde at yarışları yapılmıştır.⁸¹

⁷⁷ Schuhler, s.144.

⁷⁸ Vambéry, 106-107.

⁷⁹ Fatih Ünal, "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği", Bilig, Sayı 45, Ankara, 2008, s.105.

⁸⁰ İnan, 1987, s.466.

⁸¹ Eberhard, 86.

İslam öncesi Türk inancı ile yakından alakalı olan ağıtların ve yapılan at yarışlarının seyahatnamelerdeki en belirgin örneği *Esir Yurt* adlı eserde Gabriel Bonvalot tarafından ayrıntılı bir şekilde nakledilmiştir. Bir gün önce bir ferdini kaybeden Özbeklerin düzenledikleri cenaze töreninden bahseden seyyah, kadınların kurulan ölü yurdu (çadırı) önünde daire şeklinde oturup ölünün dul eşiyle birlikte feryat figan ağlaştıklarından ve erkeklerin ise ölü şerefine atlarını dörtünale sürerek gerçekleştirdikleri keçi yarışından detaylı bir şekilde bahsetmektedir.⁸²

Kazaklarda ölünün ardından yapılan bu törenler geride kalan aile fertleri, akrabaları ve uruğu açısından son derece önemlidir. Çünkü bu törenlere yapılan katılım bir yandan o uruğun birbirine olan bağlılığını gösterirken diğer yandan da büyük bir güç gösterisi ve gurur kaynağı olmuştur. Bu törenler ecdada ve ataya olan yüksek saygı dolayısıyla önemli bir vazife addedilmiştir. Kazaklar için zenginliğin, mal ve servetin ihtişamının sergilenmesinde bu gibi törenler birer vesiledir. Fakirliğin bir utanç kaynağı sayıldığı Kazak toplumunda “ölüm zenginin malını saçar, fakirin eteğini açar” atasözü bu noktada manidardır. Tabi burada törenler ve şölenler tertip etmek denilince yenilip içilen eğlenceler anlaşılmamalıdır. Bu şölenler daha çok sportif müsabakalara dayalı olup genelde at üzerinde yapılır ve aynı zamanda bozkırda her an ortaya çıkabilecek bir savaş hazırlığı mahiyetindedir. Aş törenleri Kazaklar arasında özellikle 18. ve 19. asırlarda son derece yaygınlaşmıştır. Hastalık ve ölüm anından itibaren ölüyle ilgili işlemlerin her aşamasında bozkır çevresinde oluşan eski inanç ve yaşam tarzının izleri görülmüştür. Ölü çadırı kurulması bu geleneklerden biridir. Bugün İslam dünyasındaki Kubbeli Türk çadırını andıran klasik türbe geleneğinin, Türklerin İslam öncesindeki bu uygulamasının bir uzantısı olduğu düşünülebilir.⁸³

Burada çok dikkat çekici bir nokta göze çarpmaktadır ki o da yasin sembolü olarak cenaze yakınlarının yüzlerini çizmesidir. Bu yas törenlerini Müslümanlığı kabul etmelerine rağmen XIV. yüzyıl Oğuzlarında da görmekteyiz. Dede Korkut hikâyelerinde tasvir edilen matemde görülen yüz yırtıp, saç yolup ağlamak, bağıra çağıra ağıt söylemek, beyaz çıkarıp kara giymek, ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmek, at kesip aş vermek⁸⁴ tamamıyla eski Türk inancındaki ölümler kültüne mahsus ayinlerde var olan unsurlardandır.

Dede Korkut hikâyelerinde de nakledildiği üzere eski Türklerde, ölünün yakınları cenazenin ardından çektikleri acıyı gösterebilmek adına kendi bedenlerine acı vermektedir. Yüz (yanak) kesici bir aletle çizilirken gözlerden dökülen tuzlu yaşlar bu çiziklerden akan kana karışmakta ve böylece yas tutanların manevi acısına fiziksel acı da eşlik etmektedir. Bugün İslamiyet’in bütün yasaklamalarına rağmen Anadolu’da bu adet göğse vurma, giysileri yırtma, saç bas yolma gibi eylemlerle hala devam etmektedir. Ayrıca günümüzde

⁸² Bonvalot, 268.

⁸³ Ünal, 2008, s.105-106.

⁸⁴ Ergin, 44-48.

kullanılan *kan ağlamak* ve *kanlı gözyaşı akıtmak* gibi deyimlerinin tarihsel temelinde bu eski gelenek yatmaktadır.⁸⁵

Görüldüğü üzere İslam öncesi Türk inancında ölen yakını arkasından duyulan üzüntüyü ve çekilen acıyı en yoğun şekilde gösterme arzusu varlığını her zaman muhafaza etmiştir. İslamiyet'in cenaze töreni esnasında abartılı bir şekilde yaşanan üzüntüleri hoş görmemesine rağmen Türk kültüründe var olan bu uygulamanın İslamiyet'ten sonra da yaşatıldığı özellikle Dede Korkut hikâyelerine net bir şekilde yansımıştır. Bu hikâyelerdeki kadar abartılı olmasa da XIX. yüzyılda dahi Türkistan'da ölü yakınlarının çektikleri acıları göstermek adına çeşitli uygulamalara başvurduğu seyyahlar tarafından eserlerinde aktarılmıştır. Örneğin; Henri de Blocqueville seyahatnamesinde Teke Türkmenlerinden biri öldüğü zaman cenaze İslami usullere göre yıkandıktan sonra çadırın içerisinde bir halı üzerine uzatıldığından ve ailenin kadın üyelerinin ölünün etrafına toplanarak yüksek sesle ağlaştığından bahseder. Ziyaretçiler geldikçe yas tutan kadınların yüksek sesle ağlamaya, ölenin iyiliklerini, faziletlerini sayıp dökmeye, iyi bir koca, itaatli bir oğul veya kardeş olduğunu söylemeye devam ettiklerini anlatan seyyah bu kadınların ağıtlarına, hıçkırıklarına dışarıda oturan erkeklerin inleyiş, ah ve oflarının karıştığını da nakleder. Yüzlerini güneşe doğru çevirip ya kolları veya elbiselerinin etekleri ile yüzlerini örten ağıtçılar bir müddet inleyip iç çektikten sonra normale dönerler. Bu sırada ziyaretçilere çelim, çay veya çorba ikram edilir. Ölümünden iki veya üç gün sonra cenaze halı ile örtülmüş bir tabuta konarak mezara götürülür. Cenazeyi sadece erkekler taşır. Cenaze alayının en başındaki ölünün yakınları yüksek sesle feryat ve figan ederler. Diğerlerinin de katıldıkları haykırışlar mezarlığa kadar devam eder.⁸⁶

Buna benzer bir örnek Schuyler'in seyahatnamesinde de mevcuttur, seyyah Taşkent civarında ölen bir kişinin defin törenine şahit olmuştur. Yıkayıp kefenlenen cenaze kabre getirilirken ücret ile tutulan birkaç kadının mevtanın hayatını yad edip feryat figan ağlayarak cenazenin önü sıra kabre kadar geldiğini anlatan seyyah burada adet olduğu üzere ölenin yakını kadınların vefatın ilk gününden itibaren bir yıl süreyle siyah giydiklerinden de bahseder.⁸⁷ Kırgızlardaki bu uygulama aslında eski Türk inancındaki matem alameti olan ak çıkarıp kara giymek âdeti ile alakalıdır, fakat bir fark vardır ki eski Türk inancında kadın erkek herkes kara giyerken burada yalnızca kadınlar bu uygulamayı yapmıştır. Vambéry'nin seyahatnamesinde de kendilerinden ağıtçı olarak bahsedilen bu kadınlar eğer Türkmen aileleri açısından çok değerli biri öldüyse yaklaşık bir yıl boyunca düzenlenen yas törenlerine zaman zaman katılarak birtakım ağıtlar söyler ve ağlayıp inlerler. Ölünün yakınları ise bir yandan günlük işleri olan silah parlatmak, yün taramak, mekik çevirmek ve kendine düşen başkaca ev işlerini yapmakla meşgulken diğer yandan da bu ağıtlara katılırlar. Ölünün dostları ölüm olayını birkaç ay sonra bile duysa akşamları

⁸⁵ Hatice Şirin User, "Kan Ağla ve Baş Bağla Deyimlerinin Bilge Kağan ve Suci Yazıtları Temelinde Açıklaması", *Türkbilig*, Sayı 16, Ankara, 2008, s.138-142.

⁸⁶ Blocqueville, s.69-70.

⁸⁷ Schuyler,

düzenlenen bu törenlerden birinde en az bir kez bulunur ve ölü çadırının önünde bir çeyrek saat kadar bağırıp çağırarak ağlarlar.⁸⁸

Eski Türklerde ahiret inancı ile ilgili son derece önemli uygulamalardan biri de mezarlardaki balballardır. Türk askerinin savaşta öldürdükleri düşman askeri sayısı kadar mezara konulmuş ve doğu-batı yönünde dizilmiş olan kabaca yontulmuş taşlara balbal denilir. Ebedi hayata inanan Türkler öldürdükleri düşmanın kendilerine öbür dünyada hizmet edecekleri inancı içindeydiler. Mezarlarına diktikleri balballar ise bu düşmanların ruhunu temsil ediyordu. Balbalların sayısı bazen bir bazen de yüzlerce olabiliyordu. Ancak, sayıları yüzleri bulan balbalların diğer kahramanlar tarafından ölen askere bir hizmetkâr hediyesi olarak verildiği de düşünülebilir.⁸⁹ Eski Türklerde mezarlara dikilen balballar, atalara saygıyı esas olan bir inançtan da kaynaklanmaktadır. Bugünkü mezar taşları, kahramanın hayatta iken öldürdüğü düşmanlarının sayısı kadar dikilen balbalların devamı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁰ Amu Derya gezisi esnasında Kut-Kuduk tuzlu su kuyularının yakınlarında oldukça fazla sayıda bulunan kurgan şeklindeki Özbek mezarlarında, mezar üzerine taş koyma âdetinin yaygın bir şekilde uygulandığını ifade eden Gabriel Bonvalot bölge halkının bu taşları bulabilmek için çevredeki tepelere gidip oldukça zahmet çektiklerini de anlatır ki bu durumu da İslam öncesi Türk inancından gelen balbal geleneği ve atalar kültü ile açıklamak gayet doğal görünmektedir.⁹¹

Vambery de Orta Asya gezisi esnasında konuyla ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur. Seyyahın naklettiğine göre bölgedeki Türkmenler içinde ölen bir kişi eğer *batur* yani bahadır unvanını kazanmış bir kahraman ise onun mezarı üzerine topraktan bir tepe yapılmaktadır. *Yuzka* denilen bu tepeler mezara gelen her Türkmen'in en az yedi kürek toprak atması ile oluşmaktadır. Bu nedenle ölen kişinin nüfuzuna göre çevresi altmış, yüksekliği ise otuz adıma kadar ulaşan bu tepeler geniş bozkırlarda çok uzaklardan rahatlıkla görülmektedir. İçinde bulunan kişinin adıyla anılan bu tepeler ne kadar büyük olursa ölen kişide o kadar çok itibar sahibi bir bahadır demektir.⁹² Esasen bu uygulamada İslam öncesi Türk kültüründeki balbal geleneğinin değişime uğramış bir çeşididir. Orada da tıpkı buradaki tepenin genişliği gibi taşların sayılarının fazla olması ölen kişinin nüfuzunu ve kahraman kimliğini göstermesi açısından önemlidir.

Yine eski Türklerin geleneklerinden önemli biri de kurgan olarak isimlendirilen mezarlarının dört köşesine dikilen sırkılardır.⁹³ Bu sırkıların Kumanlarda da var olduğunu Rubruk meşhur seyahatnamesinde bildirmektedir. Yeni ölmüş bir mevtanın mezarının etrafına dikilmiş olan bu sırkılar üzerine genelde at derisi asılmaktadır.⁹⁴ Burada maksat

⁸⁸ Vambery, 79.

⁸⁹ Alım Karamürsel "Türklerde Mezar Geleneği", Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.78.

⁹⁰ Turan, s.325.

⁹¹ Bonvalot, s.117.

⁹² Vambery, 79-80.

⁹³ Dmitry Dubrovsky, "Cuci Ulusu'nun Cenaze Törenlerinde At Kurban Edilmesi", Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.84.

⁹⁴ Wilhelm von Rubruk, Moğolların Büyük Hanına Seyahat, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Yayınları, İstanbul, 2012, s.42-43.

ölen kişinin yapacağı cennet yolculuğunda bu at derisi geçirilmiş sırkaları kullanmasıdır.⁹⁵ Kaynatılmış eti özenle sıyrıldıktan sonra kemikleri anatomik bir hassasiyetle üst üste konulan hayvanın derisi güçlü ve uzun sırkalarla gerilmiştir ki hayvanın ruhunun bu sayede göğe daha kolay yükseleceğine inanılmıştır.⁹⁶ Bu uygulamanın Altay ve Yakutlarda da var olduğu kaynaklarda bildirilmektedir.⁹⁷ Gabriel Bonvalot ise seyahatnamesinde Kırgızların *megil* dedikleri mütevazı mezarlardan bahseder. Onların da etrafı eski Türk mezarlarında olduğu gibi sırkalarla çevrili bir şekildedir.⁹⁸ Yine meşhur Türkologlardan olan ve ömrünün 12 yılını (1859-1871) kışları Sibiry'a da öğretmenlik yaparak yazları da Sibiry'a ile Türkistan arasında yaşayan Türk boylarını dolaşarak geçiren Wilhelm Radloff Altay Türkleri tarafından gerçekleştirilen bir kurban törenini aktarmıştır. Buna göre hayvanın etleri sıyrıldıktan sonra kemikler özenli bir şekilde toplanarak kayın çubukları üzerine konulmaktadır. Tanrıya sunulduğu için en küçük kemik parçasının dahi unutulması halinde büyük felaketlerin yaşanacağına inanıldığı bu uygulamada kurban iskeleti tamamlandıktan sonra ayağa kaldırılmakta ve kayın dalı ya da yaprakları ile örtülmektedir.⁹⁹

5. Fal Bakma ve Kutsal Dokuz Sayısı

Eski Türk dininin en belirgin adetlerinden birisi de falcılıktır. Fal eski Türkçede *ırk* kelimesiyle ifade edilmiştir. Türkiye'nin birçok yerinde *ırk bakmak* deyimi de fala bakmak anlamında hala kullanılmaktadır. Saha Türklerinde Argıl denilen kâhinlere rastlanır ki bu kâhinlerin isimleri yine bu kelimeyle alakalıdır. Bu şahısların gelecekte haber verdikleri bilinmektedir. Altaylıların inancında onların din adamları olan *kamlar*'dan sonra *ırmancılar* yani falcılar gelmektedir. Bunların da tıpkı kamlar gibi sara nöbetlerine benzer nöbetlere yakalandığı ve bu nöbetleri tuttuğunda gelecekte haber verdikleri bilinmektedir.¹⁰⁰

Etnografik araştırmalar göstermektedir ki bugün dünya üzerinde var olan hemen bütün medeniyetlerde olduğu gibi İslam'dan önceki Türklerde dolayısıyla onların medeniyetlerinden etkilenen Müslüman Türklerde de kürek kemiğiyle fal bakma usulü son derece yaygındır. Bu duruma örnek olarak büyük Türk hükümdarı Attila'nın, 452 senesinde Romalılarla savaşa tutuşmadan önce bu tür bir fala baktığı ve savaşın başlamasını da falın sonucuna göre belirlediği gösterilebilir. Bu örnek de göstermektedir ki fal eski Türklerde toplum hayatında etkili olduğu kadar üst düzey yöneticilerde de son derece etkili olmuş hatta sefer kararları dahi buna göre belirlenmiştir.¹⁰¹

Türkistan seyahatnameleri içerisinde falcılık ile ilgili en detaylı bilgi bize Henri de Blocqueville tarafında nakledilmektedir. Seyyah esareti esnasında yaptığı gözlemlerde

⁹⁵ Ertuğrul Danık, Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990, s.32-33.

⁹⁶ Hoppal, Avrasya'da Şamanlar, Çev. Bülent Bayram, H Şevket Çağatay Çapraz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 38-39.

⁹⁷ Kocasavaş, s.73.

⁹⁸ Bonvalot, s.19.

⁹⁹ Radloff, Cilt II, s.31-32.

¹⁰⁰ Gömeç, s.96.

¹⁰¹ Gömeç, s.97.

Falcılığı Türkmenler arasında hemen herkes tarafından icra edilen bir sanat olarak tanımlamıştır. Fakat buradaki fal eski Türk inancındaki gibi kemikle değil bir avuç kum ve üç saman çöpü ile icra edilmiştir. Fala bakan kişi düz bir satıh üzerine saçtığı kuma alfabedekine benzer işaretler çizerek fal baktıran kişiye üç saman çöpü verip niyetine göre bunları kuma çizilen çizgiler üzerine yerleştirmesini istemektedir. Kişi saman çöplerinin çizilen şekillere olan yakınlığına göre kendine sorulan sorulara olumlu ya da olumsuz cevap vermektedir.¹⁰²

Türkistan seyahatnamelerinde bir başka fal bakma örneğini Vambéry'nin eserinde de görmekteyiz. Hive'den Buhara'ya giderken Ceyhun üzerinde kayığa binip binmeme konusunda ihtilafa düşen Vambéry'nin de içinde bulunduğu kabile derhal bu bölünmenin akıbetini anlamak için fal açmaya karar verir. Buna göre her biri eline bir miktar çakıl taşı alır ve fal niyetiyle Kur'an'ı açar sonra ellerindeki taşların sayısı kadar ayet okuyan mollalardan bu konuda mahir olan Hacı Salih adında biri okunan ayetlerden sonuç çıkarır ve kayığa binmenin hayırsız olacağı kararlaştırılarak vaz geçilir.¹⁰³ Bilindiği üzere İslamiyet'te kesinlikle karşı çıkılan bu uygulama Türkmen kültüründe öyle bir yer etmiştir ki molla olarak isimlendirilen ve dini bilgileri sıradan insanlara göre çok daha fazla olduğu düşünülen kişiler dahi hem de Kur'an'ı kullanarak fal bakmaktan geri durmamıştır.

Yine İslam öncesi Türk kültüründe bazı sayıların özellikle de dokuz sayısının kutsallığı yaygın bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Altay Türklerindeki inanışa göre insan iskeleti baş, bel, diz, ayak, ayak parmak kemiği, omuz, dirsek, bilek, el parmak kemiği olmak üzere dokuz eklemden oluşmaktadır. Bundan dolayı dokuz sayısı inanışla ilgili birçok uygulamada yer almıştır. Örneğin; Türk kültüründe şamanlar kötü ruhları korkutmak amaçlı kıyafetlerine diktirdikleri çanların sayısını dokuz ile sınırlamıştır. Manyak adı verilen ve şamanların ritüellerde giydiği bu özel kıyafetlerin yaka civarı ile omuzları arasına Tanrı Ülgen'in dokuz kızını temsilen dokuz tane küçük koruyucu kukla dikilmesi,¹⁰⁴ ayinlerin vazgeçilmez unsuru olan davulun kirişinin sağ tarafında beş sol tarafında ise dört olmak üzere toplam dokuz tane demir parçası asılı olması,¹⁰⁵ tokmağında dokuz adet halka bulunması,¹⁰⁶ küzeç (uçayak) adı verilen ve hükümdarlığın simgesi olarak devlet merkezinde korunan büyük kazanların sayısının dokuz olması,¹⁰⁷ kutsal kabul edilen kayın ağacının dokuz köklü olduğu inanışı¹⁰⁸ yine hep Türk kültüründeki dokuz sayısının kutsallığı ile ilgilidir. Bu inanış İslamiyet'in kabulünden sonra da Türkistan'da devam etmiştir. Nitekim Taşkent'te bulunduğu esnada dokuz sayısının kutsallığı üzerine birçok örneğe şahit olan Schuyler özellikle bir nikâh töreni esnasında damat tarafından geline

¹⁰² Blocqueville, s.164.

¹⁰³ Vambéry, 153.

¹⁰⁴ Anohin, 45/47.

¹⁰⁵ Marie Antoinette Czaplicka, "Aboriginal Siberia", A Study in Social Anthropology, Oxford University Press, 1914, 220.

¹⁰⁶ Vilmos Döszegi, Ethnogenic Aspect of Darkhat Shamanism, Acta Orientalia, Budapest, XVI, 1963, 59.

¹⁰⁷ Emel Esin, Türk Kozmolojisi Giriş, İstanbul, Kalcı Yayınevi, 2001, 93-96.

¹⁰⁸ Radloff, Anohin, "Şaman Dua ve İlahileri", Türklük ve Şamanlık, 438.

güvence olarak verilen *kalım* adındaki maddi teminatta da her daim kutsal kabul edilen dokuz sayısının katlarının tercih edildiğini, hatta en makbulünün dokuz kere dokuz yani seksen bir akçe olduğunu zikretmiştir.¹⁰⁹ Radloff'un eserinde de Tanrı Ülgen'e kurban adayan ev sahibi yine dokuz adet ipek elbiseyi de ona hediye etmiştir.¹¹⁰

Sonuç

Yaşadıkları geniş coğrafya ve zaman dilimi içerisinde özellikle Orta Asya'yı kültürlerinin merkezi haline getiren Türkler en eski çağlardan itibaren milli benliklerini koruma konusunda son derece önemli unsurlar olarak karşımıza çıkan ve bugün halk inançları olarak adlandırılan uygulama ya da inanış biçimlerini hiçbir zaman terk etmemişlerdir. Bir milletin milli kültürünün inşasında elzem olan bu inanış biçimleri veya uygulamalar çoğu insan tarafından açıklanamayarak batıl şeklinde ifade edilse de esasen bunların eski inancın birer ürünü olarak bugüne ulaştığı unutulmamalıdır. Özellikle Türkler gibi kadim milletlerin yeni inancı kabul etseler de varlıklarını sürdürmelerine sebep olan eski inancın birçok uygulamasını bir çırpıda terk etmediği bilinen bir gerçektir. Nitekim Orta Asya'daki Müslüman Türkleri ziyaret eden seyyahların incelemiş olduğumuz seyahatnameleri de bize bu durumu ispat eder niteliktedir. Üstelik bu eserlerin XIX. yüzyıl gibi İslamiyet'in Orta Asya'da yayılışından çok uzun bir süre sonra kaleme alındıkları düşünülürse Türk kültüründeki İslamiyet öncesi inanışların bu milletin hafızasında nasıl sağlam bir temel üzerine oturduğu daha net bir biçimde anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- ANOĞİN A V (2006) Altay Şamanlığına Ait Materyaller, Kömen Yayınları, Konya.
- ARSLAN A A (2007) "Orta Asya Türk ve Amerika Kızılderili Şamanların Giysileri", Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler, 16-17 Nisan 2007, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, pp.51-83.
- AYTMATOV C (2011) Kızıl Elma-Oğullarla Buluşma-Beyaz Yağmur-Asker Çocuğu-Deve Gözü (Hikayeler), Çev. Refik Özdek, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- BİĞİ M Z (2005) Maveraünnehir'e Seyahat, Haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- BLOQUEVİLLE H C (1986) Türkmenler Arasında, Çev. Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- BONVALOT G (1986) Eski Yurt (Esir Yurt Orta Asya'dan), Çev. M. Reşat Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- ÇORUHLU Y (2002) Türk Mitolojisinin Anahtarları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

¹⁰⁹ Schuyler, 138-139/226.

¹¹⁰ Radloff, Cilt II, s.33.

- CZAPLICKA M A (1914) *Aboriginal Siberia: A Study in Social Anthropology*, Oxford Universty Press.
- ÇİRKİN S (2019) *Güney Sibiryâ Arkeolojisi ve Şamanizm*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- DANIK E (1990) *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- DAVLETOV T B (2007) “Kamlık İnancında Kam (Şaman) ve Kümelenme Geleneği Üzerine”, Yaşayan Eski Türk İnancıları Bilgi Şöleni: Bildiriler, 16-17 Nisan 2007, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, ss.89-97.
- DİOSZEGİ V (1963) *Ethnogenic Aspect of Darkhat Shamanism*. Acta Orientalia: Budapest XVI: 55-83.
- DUBROVSKY D (2002) “Cuci Ulusu’nun Cenaze Törenlerinde At Kurban Edilmesi”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, pp.80-87.
- EBERHARD W (1996) *Çinin Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ERDEM M (2002) “Kırgızlarda Dinî ve Sosyal Hayat”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, pp.167-176.
- ERGİN M (1984) *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul.
- ERGUN P (2004) *Türk Kültüründe Ağaç*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- ESİN E (2001) *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- FEDOTOVIÇ F (1994) “Saha Yeri ve Saha Türkleri”, Haz. Saadettin Gömeç, Ankara Üniversitesi Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, ss.227-241.
- GÖKÇİMEN A (2010) “Türkmen İrımıları (Halk İnancıları) ve İşlevleri”, Millî Folklor Dergisi, Sayı 87, İstanbul, pp.148-158.
- GÖMEÇ S (2003) “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C.XXI, Sayı 33, Ankara, 2003, pp.79-104.
- GÜNGÖR H (2002) “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, pp.261-282.
- _____ (2007) “Geleneksel Türk Dininden Anadolu’ya Taşınanlar”, Yaşayan Eski Türk İnancıları Bilgi Şöleni: Bildiriler, 16-17 Nisan 2007, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, pp.1-7.
- HOPPAL M (2019) *Avrasya’da Şamanlar*, Çev. Bülent Bayram, H Şevket Çağatay Çapraz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- _____ (2015) Şamanlar ve Semboller (Kaya Resim ve Göstergebilim), Çev. Fatih Sel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İBRAYEV Ş (2006) “Kazak Mitleri ve Mitik Efsaneleri Hakkında”, Bilig, Sayı 37, Ankara, pp. 1- 11.
- İbn FAZLAN (1975) Onuncu Asırda Türkistan’da Bir İslam Seyyahı -İbn Fazlan Seyahatnamesi-, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul.
- İNAN A (1987) “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, Makaleler ve İncelemeler, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, pp.462-479.
- _____ (2006) Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KAFESOĞLU İ (1980) Eski Türk Dini, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KARAMÜRSEL A (2002) “Türklerde Mezar Geleneği”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, pp.76-79.
- KOCASAVAŞ Y (2002) “Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri”, Türkler, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, pp. 67-75.
- _____ (2002) “Gök Tanrı İnancı”, Türkler, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, pp. 326-329.
- MASSON V M – Taylor T (1989) “Special Section Soviet Archaeology in the Steppe Zone”, Antiquity, 63(241), pp. 779-783.
- MEHMET EMİN EFENDİ (2007) İstanbul’dan Asya-yı Vusta’ya Seyahat, Haz. Muhibbe Darga, Everest Yayınları, İstanbul.
- OYMAK İ (2002) “Türkistan’da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, pp.375-384.
- PAMİR A (2003) “Türklerin Geleneksel Dini Şamanizm’in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku’na Etkisi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.52, Sayı 4, Ankara, ss.155-186.
- RADLOFF W (1954) Sibirya’dan (II Cilt), Çev. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul.
- RADLOFF W, ANOHİN A V (2012) “Şaman Dua ve İlahileri”, Türklük ve Şamanlık, Örgün Yayınevi, İstanbul.
- RASONYI L (1971) Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- ROUX J P (1972) Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı. Türk Kültürü El Kitabı (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar), İstanbul, 2(1a): 74-110.
- _____ (1998) Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İşaret Yayınları, Ankara.

- RUBRUK W (2012) Moğolların Büyük Hanına Seyahat, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Yayınları, İstanbul.
- SCHUYLER E (2003) Türkistan Seyahatnamesi, Çev. Kolağası Ahmed, Haz. Ali Ahmetbeyoğlu Kemal Özcan-İshak Keskin, TATAV Yayınları, İstanbul.
- ŞENER C (1997) Türklerin Müslümanlıktan Önceki Dini Şamanizm, Ad Yayıncılık, İstanbul.
- TANYU H (1980) “Dini Folklor Veya Dini-Manevi Halk İnançlarının Çeşit Ve Mahiyeti Üzerinde Bir Araştırma “, A.Ü.İ.F.D, Cilt XX111, Ankara, pp. 123-142.
- TATLIOĞLU D (2000) “Türkmen İrımları (Halk İnançları)”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 4, Sivas, pp. 151–166.
- _____ (1999) “Türkmenistan’da Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili İnanç ve Uygulamalar”, Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı 2, İstanbul, pp.13-32.
- TURAN F A (2002) “Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, pp. 320-325.
- USER H Ş (2008) “Kan Ağla ve Baş Bağla Deyimlerinin Bilge Kağan ve Suci Yazıtları Temelinde Açıklaması”, Türkbilig, Sayı 16, Ankara, pp.137-145.
- ÜNAL F (2008) “Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği”, Bilig, Sayı 45, Ankara, pp.103-130.
- VAMBERY A (2009) Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, Çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi Yayınları, İstanbul.